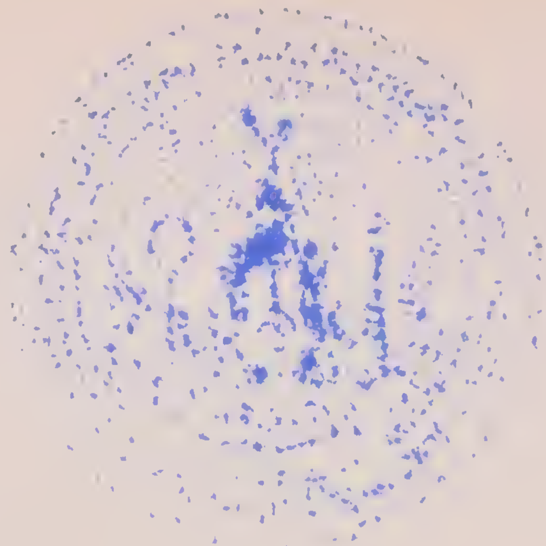

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พันตรี หลวงอำเดิมเผด็จศึก

…หลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๔

เจ้าภาพขอขอบพระคุณทุกท่านที่กรุณาให้เกียรติมาในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) ในวันนี้ หากขาดตกบกพร่องด้วยประการใด ๆ ก็ดี ขอได้โปรดประทานอภัยด้วย.

เจ้าภาพ

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นาวาตรี หลวงอำเดิมเผด็จศึก

ณ. สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๔

ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๐๐

ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์)

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๔

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก

(จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก)

จดหมายเหตุ
เรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประชวรและสวรรคต

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๙๐

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอุไทยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

และคุณหญิงอุไทยธรรม (หลี วัชโรทัย)

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๔

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก

(จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก)

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส กำหนดวันที่ ๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๔ นายชูวิทย์ รัตนไชย ผู้เป็นบุตรเขย ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และ เรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประชวรและสวรรคต เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักปราชญ์ ทรงพระปรีชาสามารถในทางการเมือง ศาสนา วิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์ ดาราศาสตร์และภาษาศาสตร์ ในทางดาราศาสตร์นั้น พระองค์ทรงศึกษาและเชี่ยวชาญถึงทรงสามารถคำนวณได้อย่างถูกต้องแม่นยำว่า จะเกิดสุริยุปราคาเต็มดวง เห็นได้อย่างชัดเจนที่ตำบลหว้ากอ ภาคใต้ของประเทศไทยในวันที่ ๑๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและชาวต่างประเทศ เป็นต้นว่า เซอร์ แฮรี เซนต์ ยอช ออด ผู้สำเร็จราชการมลายูของอังกฤษประจำเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเป็นผู้แทนของรัฐบาล และนักวิทยาศาสตร์ชาวต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก การเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอครั้งนั้น แม้จะเป็นการประกาศพระอัจฉริยภาพของพระองค์ในทางดาราศาสตร์ แต่ก็เป็นสิ่งที่นำความวิปโยคโศกเศร้ามาสู่พสกนิกรชาวไทยในภายหลัง เพราะเมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนคร

ได้ ๕ วัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑

หนังสือประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประชวรและสวรรคต ที่จัดพิมพ์ในเล่มนี้ มีเรื่องต่าง ๆ รวม ๕ เรื่อง คือ ๑. จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒. จดหมายเหตุ เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหว้าวาน ๓. กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ (ทั้ง ๓ เรื่องนี้เคยจัดพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๙ แล้ว) ๔. จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ฉบับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และ ๕. จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง (เคยจัดพิมพ์เป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒)

จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นผู้เรียบเรียง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์อธิบายไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า "การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอในฤดูฝน จนเป็นเหตุให้ประชวรและสวรรคตครั้งนั้น ผู้ที่เกิดภายหลังหรือเกิดทันแต่ยังเป็นเด็กอยู่ เช่นตัวข้าพเจ้า เราเคยปรารภกันว่าเพียงแต่จะดูสุริยุปราคาเหตุใดจึงเสด็จลงไปผ่าอันตรายและความลำบากถึงเพียงนั้น พึ่งมาได้ฟังคำชี้แจงภายหลังว่า สุริยุปราคาที่จะเห็นได้หมดดวงในประเทศนี้ไม่เคยมีมาแต่ก่อน จนถึงในตำราโหรของไทยว่าสุริยุปราคาไม่มีที่จะหมดดวงได้ ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนวณทราบก่อนใคร ๆ ในประเทศนี้ว่า ใน

ปีมะโรง จะมีสุริยุปราคาหมดดวงและจะเห็นได้ในเมืองไทยนี้ ดำรัสบอกพวกโหรก็ไม่มีใครเชื่อลงเนื้อเห็นด้วย สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์เคยตรัสเล่าว่า แม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อว่าจะเห็นหมดดวง แต่เกรงพระทัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ต้องยอมจะไปทอดพระเนตรด้วย ที่เสด็จลงไปทอดพระเนตรที่ตำบลหว้ากอ ในแขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์นั้น เพราะปรากฏในทางคำนวณว่าจะเห็นได้หมดดวงที่ตรงนั้น ถ้าดูในกรุงเทพ ฯ นี้หาเห็นหมดดวงไม่ เล่ากันว่า จนวันมีสุริยุปราคา โหรที่ลงไปตามเสด็จก็ยังไม่เชื่อว่าจะเห็นหมดดวง พอเงากินปิดขอบพระอาทิตย์หมดดวง พระยาโหราธิบดี (เถื่อน) เวลานั้นยังเป็นหลวงโลกทีปร้อง "พลุบ" เต็มเสียงหน้าพระที่นั่งด้วยความยินดีสิ้นกลัว เพราะความเลื่อมใสในวิชาที่ได้ร่ำเรียน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาชำนาญในโหราศาสตร์ จึงมิได้ทรงเกรงความลำบากที่จะทอดพระเนตรสุริยุปราคาครั้งนั้น"

จดหมายเหตุ เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหัววาน เห็นจะเป็นเลขานุการที่มาด้วยเป็นผู้เรียบเรียงขึ้นตามคำสั่งของ เซอร์ แฮรี ออด หมอบรัดเลได้สำเนาพิมพ์ไว้ในหนังสือบางกอกคาเลนดา เล่มคริสต์ศก ๑๘๗๐ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวานนักเรียนคนหนึ่งแปลออกเป็นภาษาไทยสำหรับพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จดหมายเหตุของ เซอร์ แฮรี ออด นี้ ต้องอ่านด้วยทรงไว้ในใจว่า เป็นของฝรั่งแต่งตามความคิดและความเห็นของฝรั่งตั้งแต่ต้นจนปลาย อ่านโดยกำหนดไว้ในใจเช่นนี้จึงจะน่าอ่านดี

กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคานั้น ต้นฉบับเป็นของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งมอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ทรงชี้แจงถึงลักษณะของสุริยุปราคานั้นแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งกว่าปรากฏในจดหมายเหตุอื่น ๆ ทุกฉบับ

และเป็นหนังสือสำคัญ โดยที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาคราวนั้น ก่อนเวลาเสด็จสวรรคตไม่ช้านัก มีคำเล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหว้ากอมาถึงพระนคร มีรับสั่งถามผู้ที่ดูสุริยุปราคาทางกรุงเทพฯ นี้ว่าเห็นเป็นอย่างไรบ้าง พากันทูลเลื่อนเปื้อนไปต่าง ๆ เป็นต้นว่า พระโหราธิบดี (ขุม) เจ้ากรมโหรกราบทูลว่า "เหลืออยู่สักนิ้วหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น จึงทรงพระราชนิพนธ์อธิบายถึงสุริยุปราคาครั้งนั้น ที่ได้เห็นที่หว้ากอเป็นอย่างไรให้ทราบกันตามที่จริง และมีรับสั่งให้คัดลอกบอกกันต่อ ๆ ไป ดังปรากฏอยู่ในประกาศนั้น

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร มี ๒ ฉบับ ที่จัดพิมพ์นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) แต่งเมื่อครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดี สมุหพระสุรัสวดี แต่งไว้ฉบับหนึ่ง มีรายละเอียดปรากฏอยู่ในบานแพนกเดิมซึ่งพิมพ์อยู่ในตอนต้นของหนังสือนี้ อีกฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุญนาค) ได้แต่งไว้ตอนท้ายพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง แต่ไม่ได้นำมาตีพิมพ์ ณ ที่นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔ ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรนั้น เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจางวางมหาดเล็กอยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ จึงได้เห็นเหตุการณ์เมื่อทรงพระประชวรโดยใกล้ชิด ข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวไว้ในจดหมายเหตุฉบับของท่าน ก็เข้าใจว่าคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง โดยทรงถือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔

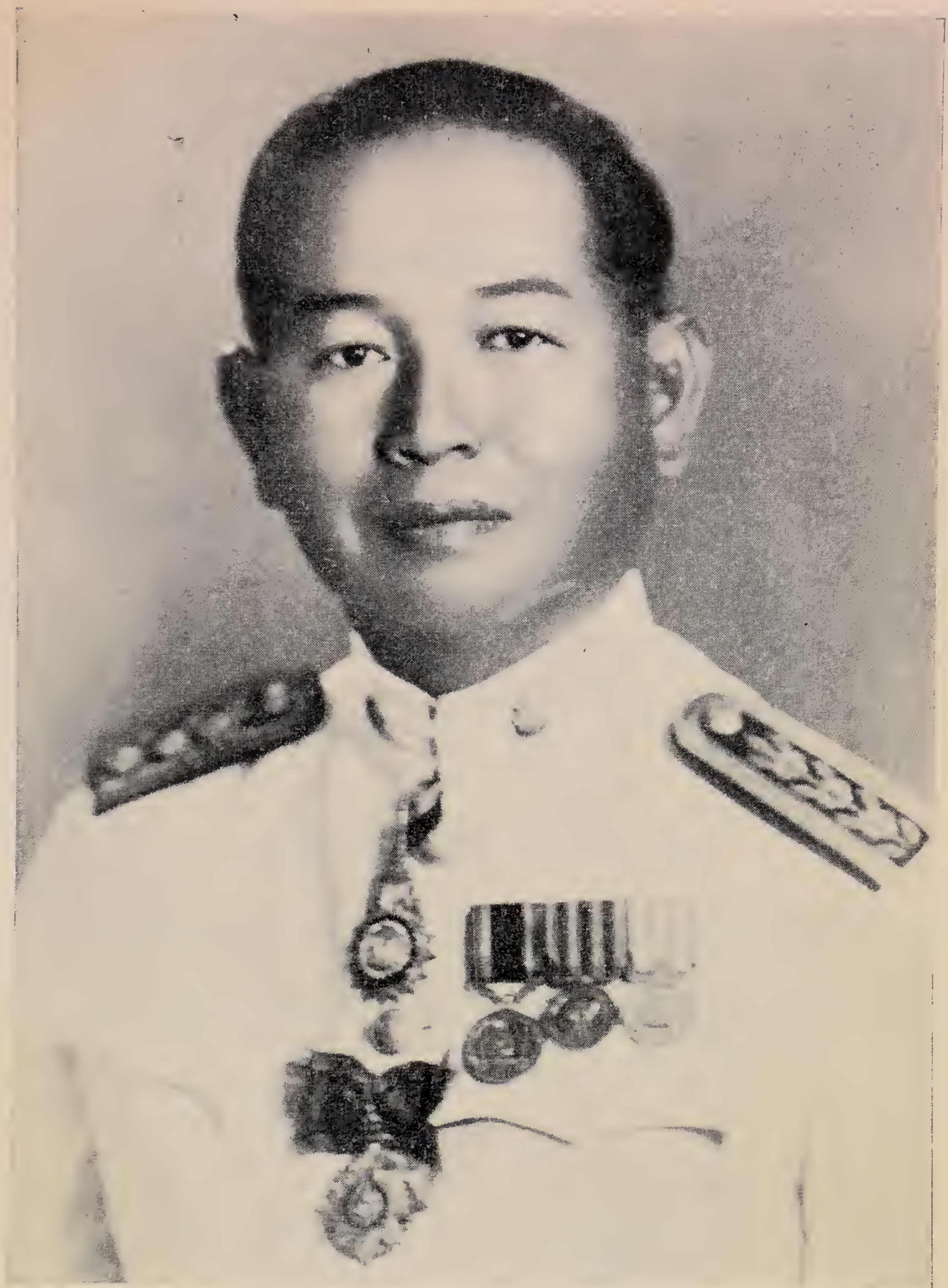
ทรงพระประชวรของเจ้าพระยาทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้วเป็นบรรทัดฐาน แต่จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ มีข้อความสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ ซึ่งเวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจ พระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญพระกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงพระประชวรนั้นเนือง ๆ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งจดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ตอนพรรณนาถึงเหตุการณ์เมื่อทรงพระประชวร ทรงสงสัยข้อความที่กล่าวในจดหมายเหตุ ๒ ฉบับนั้น จะตรัสถามผู้แต่งทั้งสองเองก็ไม่ได้ ด้วยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ก็ถึงพิราลัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จึงทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ อันเป็นปีที่เริ่มทรงแต่งหนังสือเรื่องนั้น ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ทรงเห็นแม่นยำชัดเจนสิ้นสงสัย จึงจดลงไว้ในหนังสือที่ทรงแต่งนั้น ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ไม่ทรงทราบ จึงทรงจดหมายเหตุตามของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ตีพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ และยังได้ทรงนิพนธ์เชิงอรรถอธิบายข้อความที่ไม่กระจ่างไว้อย่างครบครันชัดเจนด้วย นับว่าเป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีข้อความสมบูรณ์กว่าเล่มอื่น ๆ แต่ละเรื่องได้เคยตีพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นาวาตรีหลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทานซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) และได้ให้พิมพ์หนังสือจดหมายเหตุเล่มนี้แจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๔ กันยายน ๒๕๑๔

นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก

ชาตะ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๔๔

มตะ ๑๑ มกราคม ๒๕๑๔

ประวัติ

นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก

(จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก)

นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก นามเดิม จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก เป็นบุตร ขุนทวีประชาชน (หู้ อัณวะนาวิน) และนางทวีประชาชน (เป้า อัณวะนาวิน) เกิดที่บ้านตำบลบางปลาสร้อย อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เมื่อวันอังคาร ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔

การศึกษาและการสมรส

นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนนายทหารเรือแผนกนายเรือ สอบไล่ได้ชั้นตรี ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ขณะมียศสัญญาบัตรเรือตรี ได้ทำการสมรสกับนางสาวฉอ้อน วิรยศิริ มีบุตรธิดารวม ๗ คน คือ

๑. นางพาณี รัตนไชย

๒. พ.ต.ท. พจน์ชวิน จำเดิมเผด็จศึก

๓. นางสาวอินทนิล จำเดิมเผด็จศึก

๔. นายณรงค์ จำเดิมเผด็จศึก

๕. นางสาวอรพิน จำเดิมเผด็จศึก

๖. นายแพทย์โอฬาร จำเดิมเผด็จศึก

๗. นายธำรง จำเดิมเผด็จศึก

นอกจากนี้ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก ยังได้รับหลาน (ตา) ซึ่ง

เป็นธิดาของ นางพาณี รัตนไชย มาเป็นบุตรบุญธรรมอีก ๑ คน คือ นางสาวฉัณทิพย์ จำเดิมเผด็จศึก

ตำแหน่งหน้าที่ในราชการทหารเรือ

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัดการต่าง ๆ ในเรือกระบวนเรือที่ ๑ (เรือพาลีฯ)	๒๙ ธ.ค. ๖๔
สำรองราชการกรมเสนาธิการ	๓ เม.ย. ๖๕
สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัด ในเรือของบริษัทพานิชนาวีสยาม	๓ ก.ค. ๖๕
สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัด การต่างๆ ในเรือพิฆาตตอร์ปิโด กระบวนเรือที่ ๒	๓ ต.ค. ๖๕
สำรองข้าราชการ ร.ร.ล. พาลีรั้งทวีป	๑ ก.พ. ๖๕
รั้งตำแหน่งต้นปืน ร.ร.ล. สุครีพครองเมือง	๑๕ พ.ค. ๖๖
สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ	๒๘ ธ.ค. ๖๖
นายทหารคนสนิทของผู้บัญชาการ กรมชุมพลทหารเรือ	๒๕ มี.ค. ๖๗
ต้นตอร์ปิโด ร.ล. เสือคำรณสินธุ์	๑ เม.ย. ๖๙
ทำการในหน้าที่ต้นเรือคำรณสินธุ์	๙ ก.ย. ๖๙
ผู้บังคับการ ร.ล. พระยม	๘ เม.ย. ๗๐
สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ	๑๕ เม.ย. ๗๒
ศึกษาวิชาเพิ่มเติมโรงเรียนนายเรือ	๑ พ.ค. ๗๒
ต้นเรือ ร.ล. สุครีพครองเมือง	๔ เม.ย. ๗๓
สำรองราชการกรมเสนาธิการ ฯ ศึกษาวิชา ณ โรงเรียนนายทหารเรือ	๗ เม.ย. ๗๔

ต้นตอร์ปิโดโรงเรียนชุมพลทหารเรือ	๗ เม.ย. ๗๖
ต้นเรือโรงเรียนชุมพลทหารเรือ	๑๕ มี.ค. ๗๖
ทำการในหน้าที่ผู้บังคับกอง ร.ร. ชุมพล ฯ	๒๐ เม.ย. ๘๑
ผู้บังคับการ ร.ล. บางระจัน	๑๕ ส.ค. ๘๑
ทำการในหน้าที่ผู้บังคับหมวดเรือทุ่นระเบิด	๑๑ ก.พ. ๘๑
นายทหารนอกกอง สังกัดกองทัพเรือ	๑ พ.ค. ๘๒

รับและเลื่อนยศทหาร

นักเรียนนายเรือ	๑ เม.ย. ๖๒
ขึ้นทะเบียนทหารกองประจำการ ๒๔๖๒ / ท.ร. ๕ ช. ๔๕๓	๑ เม.ย. ๖๒
นักเรียนทำการนายเรือ	๒๙ ธ.ค. ๖๔
ว่าที่นายเรือตรี	๑๑ ม.ค. ๖๕
สัญญาบัตรนายเรือตรี	๑๓ เม.ย. ๖๖
สัญญาบัตรนายเรือโท	๒๗ เม.ย. ๖๙
สัญญาบัตรนายเรือเอก	๑ เม.ย. ๗๒
สัญญาบัตรนายนาวาตรี	๑ เม.ย. ๘๐

รับและเลื่อนเงินเดือน

นายเรือตรี (เบิกหัก)	ขั้น ๓	ก	๖๐ บาท	๑ ม.ค. ๖๔
,,	,, ๓	ก	๑๑๐ บาท	๑๑ ม.ค. ๖๕
,,	,, ๒	ก	๑๑๕ บาท	๑ เม.ย. ๖๗
,,	,, ๑	ก	๑๒๐ บาท	๑ เม.ย. ๖๘

นายเรือโท	ขั้น ๓ ก	๑๓๐ บาท	๑ เม.ย. ๖๙
„	„ ๒ ก	๑๔๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๐
„	„ ๑ ก	๑๕๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๑
นายเรือเอก	„ ๓ ก	๑๗๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๒
รับเงินเดือนขั้น ๑๒		๑๙๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๖
„ „ ๑๓		๒๐๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๗
„ „ ๑๔		๒๒๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๘
„ „ ๑๕		๒๔๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๙
„ „ ๔๑		๒๖๐ บาท	๑ เม.ย. ๘๐

รับและเลื่อนบรรดาศักดิ์

สัญญาบัตร หลวงจำเดิมเผด็จศึก	๑๘ พ.ค. ๗๕
โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์	๑๕ พ.ค. ๘๕

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เหรียญบรมราชาภิเษกเงิน รัชกาลที่ ๗	๒๕ ก.พ. ๖๘
เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย	๖ พ.ค. ๗๔
เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระมหานคร	๒๘ มี.ค. ๗๔
เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ	๒๒ มี.ค. ๗๖
เบญจมาภรณ์ช้างเผือก	๕ พ.ย. ๗๙
จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย	๒๖ ต.ค. ๘๐
เหรียญจักรมาลา	๒๐ ก.ย. ๘๑
ตริตาภรณ์ช้างเผือก	๕ ธ.ค. ๙๑

ราชการทะเล

ผึกหัดตอร์ปีโด กับ ร.ร.ล. พระร่วง ตั้งแต่ ๒๖ พ.ย. ๖๕ ถึง ๒๕ ธ.ค ๖๕

รักษาค่ายหลวงในการเสด็จพระราชดำเนินประทับแรมหาดเจ้าสำราญ กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๗ พ.ค. ๖๖ ถึง ๖ มิ.ย. ๖๖

ผึกหัดนักเรียนจ่า กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑ พ.ย. ๖๖ ถึง ธ.ค. ๖๖

ผึกหัดภาคปืนใหญ่กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑๖ ม.ค. ๖๖ ถึง ๑ ก.พ. ๖๖

ผึกหัดภาคปืนใหญ่ กับ ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑๒ ม.ค. ๖๗ ถึง ๑ ก.พ. ๖๗

ผึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๙ ก.พ. ๖๗ ถึง ๒๔ มี.ค. ๖๗

ผึกหัดภาคตอร์ปีโด กับ ร.ล. เสือคำรณสินธุ์ ตั้งแต่ ๔ ธ.ค. ๖๙ ถึง ๒๔ ธ.ค. ๖๙

ผึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. เสือคำรณสินธุ์ ตั้งแต่ ๘ ก.พ. ๖๙ ถึง ๒๐ ก.พ. ๖๙

ผึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. มกุฎ ตั้งแต่ ๒๗ ก.พ. ๖๙ ถึง ๒๐ มี.ค. ๖๙

ไปผึกภาคการเรือ กับ ร.ล. สุครีพฯ ตั้งแต่ ๖ ก.ย. ๗๓ ถึง ๒๙ ก.ย. ๗๓

ไปผึกภาคปืนใหญ่กับ ร.ล. สุครีพฯ ตั้งแต่ ๑๑ พ.ย. ๗๓ ถึง ๑๕ ธ.ค. ๗๓

ไปฝึกภาคตอร์ปิโด กับ ร.ล. เสือทยานชล ตั้งแต่ ๓๐ ก.ย. ๗๔ ถึง ๕ พ.ย. ๗๔

ไปฝึกภาคปืนใหญ่กับ ร.ล. สุโขทัย ตั้งแต่ ๑๑ พ.ย. ๗๔ ถึง ๙ ธ.ค. ๗๔

ไปฝึกภาครวม กับ ร.ล. เสือทยานชล ตั้งแต่ ๗ ม.ค. ๗๔ ถึง ๒๑ ม.ค. ๗๔

ไปฝึกภาครวม กับ ร.ล. เจนทะเล ตั้งแต่ ๒๘ ม.ค. ๗๕ ถึง ๑๒ ก.พ. ๗๕

ไปตรวจการประมงภาคตะวันตกแหลมมะลายูและต่างประเทศ ในตำแหน่งผู้บังคับการเรือ กับ ร.ล. ตอร์ฯ ๔ ตั้งแต่ ๑๒ เม.ย. ๗๘ ถึง ๒๔ พ.ค. ๗๘

ไปฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือและรับเรือตอร์ปิโด ในตำแหน่งนายทหารประจำเรือ ขาไป กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๗๘

ขากลับนำเรือตอร์ปิโด ๑๒ (ภูเก็ต) ออกจากอิตาลีในตำแหน่งต้นเรือ ร.ล. ภูเก็ต กลับถึง ๑๙ มี.ค. ๗๙

ไปฝึกภาคทะเลของนักเรียนจ่าสำรอง มีกำหนด ๖๐ วัน กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่........พ.ค. ๒๔๘๑

เป็นกรรมการตรวจฝึกภาคการเรือที่สถานีทหารเรือสัตหีบ กับ ร.ล. จวง ตั้งแต่ ๑๗ ต.ค. ๘๑ ถึง ๒๖ ต.ค. ๘๑

ไปฝึกภาคอาชีพตำแหน่งผู้บังคับหมู่เรือทุ่นระเบิด และทำการในหน้าที่ผู้บังคับการ ร.ล. หนองสาหร่าย ตั้งแต่ ๔ พ.ย. ๘๑ ถึง ๒๒ พ.ย. ๘๑

ไปฝึกภาควมในตำแหน่ง ผู้บังคับการ ร.ล. หนองสาหร่าย ตั้งแต่ ๑๒ ม.ค. ๘๑ ถึง ๒ มี.ค. ๘๑

ราชการพิเศษ

ไปราชการพิเศษในการฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือ และรับเรือตอร์ปิโด ณ ต่างประเทศ (อิตาลี) กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๗๘ ถึง ๑๙ มี.ค. ๗๘

ไปรับเรือท่าจีน, แม่กลอง, ตากใบ, กันตัง, คลองใหญ่ ที่ประเทศญี่ปุ่น ออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ ในราวปลายเดือน พ.ค. ๘๐ โดยเรือโดยสาร ตั้งแต่ พ.ค. ๘๐ ถึง ก.ย. ๘๐

ได้ผ่านเมืองต่างประเทศ

ไปฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือ และรับเรือตอร์ปิโด โดย ร.ล. เจ้าพระยา ได้ผ่านเมืองท่า คือ สิงคโปร์, โคลัมโบ, เอเด็น, สุเอ็ซ, ปอร์ตเสต, เทรียสต์และมอนฟัลคอนเน เริ่มเดินทางไปตั้งแต่เดือน พฤศจิกายน ๒๔๗๘

ขากลับนำเรือ ร.ล. ตอร์ปิโด ๑๒ (ภูเก็ต) จากอิตาลี ได้ผ่านเมืองท่า คือ เทรียสต์, เวนิส, ปาตราส, เอเธนส์, ปอร์ตเสต, สุเอ็ซ, เอเด็น, บอมเบย์, โคลัมโบ, ซาบังและสิงคโปร์ กลับถึง ๑๙ มี.ค. ๗๘

รับราชการในกระทรวงหรือกรมอื่น

กระทรวงเศรษฐการขอตัวไปรับราชการในกรมเจ้าท่า ตั้งแต่ ๑ พ.ค. ๘๒

ได้เลื่อนเป็นชั้นโท อันดับ ๕ ก. อัตรา ๓๐๐ รับ ๓๐๐ บาท ตั้งแต่ ๑ เม.ย. ๘๓

ได้เลื่อนเงินเดือนเป็นชั้นโท อันดับ ๖ รับ ๓๒๐ บาท ตั้งแต่ ๑ มิ.ย. ๘๔

ได้เลื่อนเป็นชั้นเอก อันดับ ๑ เดือนละ ๓๕๐ ตั้งแต่ ๑ ก.ค. ๘๖

เลื่อนเงินเดือนจากชั้นเอกอันดับ ๑ เดือนละ ๔๐๐ บาท เป็นชั้นเอก อันดับ ๑ เดือนละ ๔๖๐ บาท ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๑

เลื่อนเงินเดือนจากเดือนละ ๔๖๐ บาท เป็นเดือนละ ๕๐๐ บาท ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๓

เลื่อนอันดับเงินเดือนขึ้นเป็นชั้นเอก อันดับ ๒ ขั้น ๕๕๐ บาท ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๔

เลื่อนอันดับเงินเดือนขึ้นเป็นชั้นเอก อันดับ ๒ ขั้น ๖๐๐ บาท ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๖

ออกจากประจำการ หรือย้ายประเภท

กระทรวงเศรษฐการขอไปรับราชการในกรมเจ้าท่า จึงให้เข้าอยู่ในประเภทนายทหารนอกกองสังกัด กองทัพเรือ ขาดจากอัตราเงินเดือนทางกระทรวงกลาโหม ตั้งแต่ ๑ พ.ค. ๘๒

มรณกรรม

นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมเผด็จศึก) ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย โดยอาการสงบ ณ บ้านเลขที่ ๑๑ ซอยพิพัฒน์ ๑ ถนนสีลม พระนคร เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๑๔ เวลา ๓.๑๐ น. สิริอายุได้ ๗๐ ปี.

คำไว้อาลัย

คุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก

บรรดาลูก ๆ ของนาวาตรีหลวงจำเดิมเผด็จศึก มีคุณพาณี และคุณชูวิทย์ รัตนไชย (ลูกเขย) ได้ขอร้องให้ข้าพเจ้าเขียนคำไว้อาลัยคุณหลวงจำเดิม ฯ เพื่อนำลงในหนังสือที่จะพิมพ์เป็นบรรณาการแก่ผู้ที่ไปร่วมในงานพระราชทานเพลิงศพ ซึ่งกำหนด ณ วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ ข้าพเจ้ามีความยินดีและขอบคุณเป็นอันมาก เพราะเป็นโอกาสที่ข้าพเจ้าจะได้สนองคุณในไมตรีจิตของคุณหลวงจำเดิม ฯ ซึ่งล่วงลับไปแล้ว และคุณนายฉอ้อน จำเดิมเผด็จศึก ตลอดถึงลูก ๆ ของท่านซึ่งมีต่อข้าพเจ้าและครอบครัวเป็นเวลาช้านาน

ข้าพเจ้ามาอยู่ที่ซอยพิพัฒน์ ๑ พร้อมกับนายโฆษิต เวชชาชีวะ น้องชาย โดยย้ายจากบ้านเช่าของสมเด็จ ฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ที่ถนนหลวง ข้างวัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งบัดนี้เป็นที่ตั้งบริษัทประชายนต์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๓ จำได้ว่าคุณหลวงจำเดิม ฯ ได้มาซื้อที่ปลูกบ้านอยู่ในซอยนี้ภายหลังข้าพเจ้าสัก ๒–๓ ปี เราไม่เคยรู้จักกันมาก่อนเลย แต่โดยที่คุณหลวงจำเดิมฯ ทราบว่าข้าพเจ้าเป็นหมอ ซึ่งความจริงก็เป็นแต่ในนาม เพราะไม่ได้ใช้วิชาชีพนี้รักษาใครเป็นกิจลักษณะ ตั้งแต่ย้ายจากตำแหน่งแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรีเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ทำแต่ราชการอย่างเดียวและไม่เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลคนเจ็บไข้ แต่ถึงกระนั้นในระยะแรก ๆ ที่มาอยู่ในซอยพิพัฒน์นี้ก็ถูกตามในเวลาวิกาลค่ำคืนดึกดื่น ต้องทำหน้าที่หมอจำเป็นทำนองยาขอหมอวานอยู่เสมอ แม้แต่ผู้ที่คลอดบุตรยาก ซึ่งไม่รู้จักกัน

ก็ขอให้ไปช่วย แต่ข้าพเจ้าก็ได้ไปช่วยเหลือทุกรายไม่เคยปฏิเสธ แม้เมื่อเป็นปลัดกระทรวงแล้ว ก็ยังถูกตาม ทั้งนี้ก็เพราะจรรยาแพทย์ฝังอยู่ในจิตใจ เมื่อไปเยี่ยมแล้วก็ให้หยูกยาเท่าที่มีใช้สำหรับประจำบ้านตามสมควร แล้วก็แนะนำให้ไปตามแพทย์อื่นต่อไป บางรายเห็นอาการมากก็ต้องช่วยเหลือพาไปส่งโรงพยาบาลด้วยตนเองก็มี เพราะเป็นเวลาดึกดื่น คนไข้ไม่รู้ว่าจะไปหาใครได้อย่างไร เกรงว่าช้าไปจะเป็นอันตราย

เหตุที่ข้าพเจ้ารู้จักกับครอบครัวคุณหลวงจำเดิม ฯ ก็เพราะข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปดูลูกของท่านที่เจ็บป่วยโดยปัจจุบันทันด่วน ข้าพเจ้าก็ได้ช่วยเหลือไปตามมีตามเกิด ตอนนั้นลูก ๆ ของท่านยังเป็นเด็ก ๆ อยู่ทั้งนั้น และเมื่อรู้จักกันแล้วก็ชอบอัธยาศัยซึ่งกันและกันมากขึ้นโดยลำดับ คุณหลวงจำเดิม ฯ เป็นคนมีอัธยาศัยดี ใจคอกว้างขวาง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ท่านรักและดีต่อข้าพเจ้ามาก ต่อมาลูก ๆ ของท่านโตเป็นผู้ใหญ่ เล่าเรียนศึกษาในวิชาการต่าง ๆ ลูกผู้ชาย ๔ คนเรียนสำเร็จได้รับปริญญาทุกคน ปัจจุบันบางคนเป็นแพทย์มีชื่อเสียง ข้าพเจ้ามีธุระสิ่งใดก็อาศัยไหว้วานใช้สอยลูก ๆ และสะใภ้ของท่านอยู่เสมอ ได้ผลมากกว่าที่ลงทุนไป ความรักใคร่เคารพนับถือที่มีต่อกันระหว่างคุณหลวง คุณนาย และลูก ๆ กับข้าพเจ้าและภริยา ตลอดถึงลูก ๆ ด้วย สนิทสนมกันมากขึ้น จนกลายเป็นเหมือนญาติที่สนิทตลอดมาจนทุกวันนี้ สมดังพระพุทธภาษิตที่ว่า "วิสฺสาสา ปรมาญาติ ผู้คุ้นเคยเป็นญาติอย่างยิ่ง"

ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายเมื่อทราบว่า คุณหลวงถึงแก่กรรมโดยกะทันหัน จึงได้ไปเยี่ยมทันที เมื่อไปถึงลูบคลำตัวดู เห็นยังอุ่นอยู่จึงบอกคุณหมอโอฬารว่า อย่าเพ่อทำอะไร ต้องให้แน่ใจจริง ๆ ก่อน ข้าพเจ้ารู้สึกเศร้าสลดใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้สูญเสียผู้ที่ข้าพเจ้ารักและเคารพอย่างญาติผู้ใหญ่ที่สนิทสนมไปคนหนึ่ง แต่เป็นธรรมดาของสังขารต้องแตกดับเหมือนกันทุกคน ไม่มีใครหนีพ้น

ผู้เขียนคำไว้อาลัยนี้ก็จะต้องตามคุณหลวงจำเดิม ฯ ไปอย่างแน่นอน ไม่วันใดก็วันหนึ่ง สังขารที่ยั่งยืนไม่มี พระพุทธองค์จึงทรงพระกรุณาพร่ำสอนว่า จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมอยู่เสมอ เว้นจากการทำบาปทั้งปวง และหมั่นบำเพ็ญกุศลอย่าได้ผลัดวันประกันพรุ่ง อย่าดูหมิ่นว่าชีวิตของเราจะอยู่นานเท่านั้นเท่านี้ ชีวิตเป็นของไม่แน่นอน ความตายเป็นของแน่นอน เราอาจตายเมื่อไรก็ได้ ความตายอยู่แค่ปลายจมูก

สุดท้ายแห่งคำไว้อาลัยนี้ ข้าพเจ้าขอตั้งจิตอธิษฐานว่า บุญกุศลใด ๆ ที่ข้าพเจ้าบำเพ็ญไว้แล้วนั้น ขอให้เป็นผลานิสงส์ร่วมกับบุญกุศลที่ลูกหลานญาติ มิตร ของคุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก บำเพ็ญอุทิศให้ จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ คุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก มีความสุขเกษมสำราญในสัมปรายภพทุกประการ.

พระบำราศนราดูร

๔๓ พิพัฒน์ ๑ สีลม พระนคร

สารบาญ

	หน้า
จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑	๑
เรื่องเซอร์แฮรีออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ที่ตำบลหัววาน	๖
กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑	๒๙
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร	๓๗
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต	๖๓

จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณไว้แต่เมื่อปีขาลอัฐศกว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิศก[๑๘] จุลศักราช ๑๒๓๐ จะมีสุริยุปราคาจับหมดดวงเมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ค่ำ ๑ ซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักร ด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานานตามสารัมภ์ไทย สารัมภ์มอญ แต่ตำราอเมริกันฉบับเก่า และตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับได้ทรงคำนวณสอบสวนต้องกัน ได้ทรงกะการตามในแผนที่ว่าจะมีเป็นแน่ ทวีปขิยอุดร องศา ๑๑° ลิดา ๔๑ พิลิพ ๔๐ เป็นตะวันตกกรุงเทพพระมหานครเพียงลิดา ๕๐ เวลากับในกรุงเทพ-พระมหานครเพียง ๓ นาที กับ ๒๐ วินาที ได้ทรงพิจารณาละเอียดถ้วนถี่แล้ว ว่าพระอาทิตย์จะจับหมดดวง และจะเห็นบนหน้าแผ่นดินไปไกลถึงลิดา ๑๓๐ ต่อ ลิดา ๑๔๐ ที่ตำบลหว้ากอแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตรงเกาะจานเข้าไปเป็นท่ามกลางที่มืดหมดดวง ขึ้นมาข้างบนถึงเมืองปราณบุรี ลงไปข้างใต้ถึงเมืองชุมพร ได้ทราบการเป็นแน่ดังนี้แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ให้จัดการจ้างคนในหัวเมืองเพชรบุรี เมืองปราณบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองประทิว และนายงานหลายนาย ให้จัดการทำค่ายหลวงและพลับพลาที่ประทับแรมที่ตำบลหว้ากอ ตรงเกาะจานเข้าไปใต้คลองวาฬลงไปทาง ๒๔ เส้นแล้วโปรดให้แต่งคำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน

ในครั้งนี้พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่าสุริยุปราคาจะมีในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยาม มีหนังสือมาถึงกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ในพระนครนี้ให้กราบทูลขอพระราชทานอนุญาตที่จะเข้ามาดูสุริยุปราคา ก็โปรดพระราชทานตามประสงค์ พวกฝรั่งเศสมาเที่ยวค้นหาที่จะดูเป็นหลายตำบล ค้นลงไปถึงเมืองชุมพรก็ไม่ได้ ตำบลซึ่งจะชี้ให้ตรงที่กึ่งทางกลางพระอาทิตย์ ครั้นเมื่อท่านสมุหพระกลาโหม กะการให้ตั้งทำที่ค่ายหลวง ที่ตำบลหว้ากอตรง เกาะ จานเข้าไป พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสจึงมาขอตั้งโรงที่จะดูนั้นแห่งหนึ่ง ต่ำลงไปข้างใต้พลับพลาที่ค่ายหลวงทาง ๑๘ เส้น ตั้งเครื่องกล้องใหญ่น้อยหลายอย่างประมาณ ๕๐ คันเศษ

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ออกจากท่านิเวศวรดิษฐใช้จักรไปถึงเมืองสมุทรปราการเวลาเที่ยงแล้ว ๑๕ นาที ทอดสมออยู่ ๓ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ใช้จักรออกจากที่ทอดสมอแล้วข้ามสันดอนตกน้ำลึก ๓ วา เย็น ๕ โมง ๔๓ นาทีแล้ว ยิงสลุตรับ ๓ นัด เรือสยามูปสดัมภ์ก็ยิงรับ ๑๒ นัด จนถึง เวลา ๖ โมง ๑๒ นาที

รุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้วถึงเขาสามร้อยยอด ใช้จักรไปเวลา ๔ โมงเช้าถึงเกาะหลัก เวลาเที่ยงถึงที่ทอดสมอหน้าค่ายหลวงตำบลหว้ากอ ที่ตรงนั้นน้ำลึก ๘ ศอก อยู่ใต้คลองวาฬเหนือเกาะจาน แต่อากาศมืดคลุ้ม มีแต่เมฆคลุมไปทุกทิศทุกแห่งไม่เห็นแดดและเดือนดาวเลย พระอาทิตย์พระจันทร์เห็นบ้างราง ๆ บาทนาฬิกาหนึ่งบ้าง กึ่งบาทบ้าง และที่ทอดเรือหน้าค่ายหลวง ที่ตรงตำบลหว้ากอนั้นคลื่นใหญ่ เรือโคลงอยู่เสมอ เรือพระที่นั่งทอดสมออยู่ที่หน้าค่ายหลวงประมาณ ๖ ชั่วโมง ครั้นเวลาย่ำค่ำมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ถอยเรือพระที่นั่ง

กลับไปทอดประทับแรมอยู่ที่อ่าวมะนาว อันเป็นที่ลับบังลมไม่มีคลื่นใหญ่ เหนือที่พลับพลาไปทางประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ทอดประทับแรมอยู่ ๒ วัน

ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นฝั่ง ทรงม้าพระที่นั่ง ตั้งแต่อ่าวมะนาวลงไปถึงพลับพลาค่ายหลวงตำบลหว้ากอ เวลาย่ำค่ำเรือพระที่นั่งก็ถอยลงไปทอดอยู่ที่หน้าค่ายหลวงห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้นเศษ เรืออัครเรศรัตนาศน์ เรือสยามูปสดัมภ์ และเรืออื่น ๆ ก็ทอดล้อมวงอยู่ชั้นนอกพร้อมกัน

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ได้พระฤกษ์ยกเสาธงและฉัตร ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นที่พลับพลาค่ายหลวงรับสั่งให้ประโคม แล้วทรงจุดปืนใหญ่ด้วยพระหัตถ์สลุตธงสลับกันกับทหารปืนใหญ่ฝ่ายละนัดครบ ๒๑ นัดทั้ง ๒ ข้าง ปืนเรือสยามูปสดัมภ์ได้ยิงอีก ๒๑ นัด รวมเป็น ๖๓ นัด เวลาบ่าย ๑ โมง พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาเฝ้าที่พลับพลา ๘ นาย พระราชทานทองคำบางสะพานทุกนาย

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ เวลาย่ำค่ำ พวกออฟิเซอร์ในเรือรบ ๑๒ นายขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลา พระราชทานทองคำบางสะพานทุกนาย

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า กัปตันนายเรือรบฝรั่งเศสขอเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถให้เสด็จลงไปเที่ยวในเรือรบ โปรดเกล้า ฯ ให้พณหัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลงไปด้วย กัปตันจัดการรับเสด็จเหมือนอย่างรับกษัตริย์ในประเทศยุโรป มีทหารทอดกริบและยืนเพลา แล้วยิงปืนใหญ่รับ ๒๑ นัด ทหารประจุปืนบั่ศตันลุกขึ้นลากกระชากเอาแขนขาดตายคน ๑ ครั้นเวลาค่อนเที่ยง

ทรงวัดแดดสอบแผนที่ที่ตั้งค่ายหลวง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จพระราชดำเนินไปที่โรงนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ เวลาจวนค่ำเสด็จกลับ

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ มิสเตอร์อาลบาสเตอร์ ผู้ว่าราชการแทนกงสุลอังกฤษขึ้นไปเฝ้าที่พลับพลา โปรดให้ยิงปืนรับ ๗ นัด

ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง เรือเจ้าพระยามาถึงที่ค่ายหลวง ได้ทรงรับหนังสือข่าวต่าง ๆ หลายฉบับ กับของที่สั่งไปจัดซื้อมาแต่เมืองลอนดอนสำหรับแจกในการพระราชพิธีโสกันต์อีกมาก (๑)

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ เซอร์แฮรีออด เจ้าเมืองสิงคโปร์มาด้วยเรือกลไฟ ๓ ลำ ถึงหว้ากอเวลา ๓ โมงเช้า โปรดให้หลวงพิเศษพจนการ (๒) เป็นข้าหลวงไปเยี่ยมเยียน

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลาค่ายหลวง โปรดให้ยิงปืนสลุตรับ ๑๑ นัด ให้พระราชทานทองคำบางสะพาน ตั้งแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์และพวกออพีเซอร์ที่ขึ้นมาเฝ้าทุกคน แล้วให้ไปอยู่ที่เรือนพัก ซึ่งทำไว้รับเขา

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๒ โมงเช้า เจ้าพนักงานเตรียมกล้องใหญ่น้อย เครื่องทรงทอดพระเนตรสุริยุปราคา เวลาเช้า ๔ โมง ๓ นาที เสด็จออกทรงกล้อง แต่ท้องฟ้าเป็นเมฆฝนคลุมไปในด้านตะวันออกไม่เห็นอะไรเลย ต่อเวลา ๔ โมง ๑๖ นาที เมฆจึงจางสว่างออกไปเห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้ว จึงประโคม เสด็จสรงมุรธาภิเษก ครั้นเวลา ๕ โมง ๒๐ นาที แสงแดดอ่อนลงมา ท้องฟ้า

---

(๑) คือ เตรียมการโสกันต์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

(๒) ชื่อ หวาด บุนนาค ในรัชการที่ ๕ ได้เป็นพระยาอรรคราชนาถภักดี

ตรงดวงอาทิตย์สว่างไม่มีเมฆเลย ที่อื่นแลเห็นดาวใหญ่ด้านตะวันตก และดาวอื่น ๆ มากหลายดวง เวลา ๕ โมง ๓๖ นาที ๒๐ วินาที จับสิ้นดวง เวลานั้นมืดเป็นเหมือนกลางคืนเวลาพลบค่ำ คนที่นั่งใกล้ ๆ ก็แลดูไม่รู้จักหน้ากัน พระราชทานเงินแจกพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินออกไปทั่วกัน

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขอถ่ายพระรูป แล้วโปรดให้มีละคอนข้างในให้พวกอังกฤษและฝรั่งเศสดู ให้พาภรรยาเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้าไปข้างใน ได้พระราชทานทองและก๊าศพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทุกพระองค์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช พวกทหารปืนใหญ่ยิงสลุตส่งเสด็จ ๒๑ นัด ทหารที่ยิงปืนบัสดันลุกขึ้นลากพุ่งออกมากระชากเอาแขนขาดไปข้างหนึ่ง ตายในที่นั้น เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดหน้าค่ายหลวงใช้จักรมากรุงเทพมหานคร.

เรื่อง เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์

ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชกาลก่อน ที่ตำบลหัววาน

เมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๘ (ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑)

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม (คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์นี้ คนทั้งหลายย่อมทราบกันดีว่าพระองค์ทรงเชี่ยวชาญในวิทยาศาสตร์ ทรงใฝ่พระราชหฤทัยอย่างยิ่งในเรื่องสุริยุปราคาอันได้ทรงคำนวณไว้ว่าจะปรากฏขึ้นในวันที่ ๑๘ สิงหาคม และโดยที่เส้นศูนย์ของอุปราคาจะผ่านมาใกล้ที่สุด ณ ตำบลหัววาน เป็นหมู่บ้านอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม ทางฝั่งทะเลตะวันออกของแหลมมลายู ตรงเส้นวิดถันดร (แลตติดจูด) ๑๑ องศา ๓๘ ลิปดาทิศเหนือ และเส้นทีรฆันดร (ลองติดจูด) ๙๙ องศา ๓๙ ลิปดาทิศตะวันออก อยู่เกือบชิดเชิงเขาหลวงสูง ๔๒๓๖ ฟีต อันเป็นที่บนพื้นโลกซึ่งอุปราคาจะปรากฏหมดดวงนานที่สุดด้วย พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่นั้น และทรงเลือกสรรสถานที่ประทับในที่ใกล้แถบนั้น เพื่อทอดพระเนตรสิ่งอันจะได้ปรากฏขึ้นในโลกนี้ จึงเสด็จพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทมุขมาตย-มนตรีโดยเสด็จเป็นพระราชบริพาร เสด็จพระราชดำเนินยังหัววานในต้นเดือนสิงหาคม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งที่ประทับ (ค่ายหลวง) ที่ริมฝั่งทะเลลงไปทางทิศใต้ ๒-๓ ไมล์ ตรงเส้นศูนย์แห่งวิถีดวงอาทิตย์ และทรงพระกรุณาโปรด พระ ราชทาน พระบรม ราชานุญาต ให้ รัฐบาล ฝรั่งเศส ส่ง พวก ตรวจ การ

วิทยาศาสตร์อันได้จัดส่งมาจากกรุงปารีส มาเฝ้ายังที่นั้น เพื่อดูอุปราคาให้ใกล้ที่สุดและซึ่งอุปราคาจะจับอยู่นานที่สุดด้วย

สมเด็จ พระเจ้า แผ่นดินสยาม ยังทรง พระ กรุณา เอื้อ เฟื้อ แนะนำ นายอัลบาสเตอร์ ผู้รั้งตำแหน่งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเครตบริเตนประจำกรุงสยามว่า บางทีท่านเซอร์แฮรีออดผู้ว่าราชการสเตรต์สเสต็สเมนต์ จะรู้สึกเต็มใจถือ เอาโอกาสที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จ ประทับอยู่ใน ระหว่างที่ไม่สู้ห่างไกลจากเมืองสิงคโปร์นัก มาเฝ้าที่ตำบลหัววาน จะได้ดูอุปราคาได้เหมาะที่สุด และกระทำความคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการด้วย และยังทรงพระกรุณามีพระราชดำรัสเพิ่มเติมว่า มีพระราชประสงค์ใคร่ทรงพบปะเซอร์แฮรีออด และจะทรงต้อนรับเพื่อให้ ได้รับความสุข สมแก่เกียรติยศ ทุกอย่าง ก็ ในขณะนั้น มีเรื่องที่เซอร์แฮรีออดจะต้องไปพบกับรายาเมืองปาหังและเมืองตรังกานู ทางฝ่ายตะวันออกแหลมมลายูอยู่ด้วย ครั้นทราบว่าถ้ายืดระยะทางของตนยาวออกไปอีกหน่อยก็จะสามารถดูอุปราคาได้ชัดเจน และได้เฝ้ากระทำความคุ้นเคยกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการกรุงสยาม เซอร์แฮรีออดจึงตอบไปยังกงสุลทันที ขอให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ท่านรู้สึกเป็นเกียรติยศในการที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญนี้ยิ่งนัก จะขึ้นไปเฝ้าตามพระราชประสงค์

การที่เซอร์แฮรีออดจะไปหัววานครั้งนี้ มีเวลาที่จะจัดเตรียมตรวจการวิทยาศาสตร์ ในสิ่งที่จะปรากฏขึ้นในโลกเนื่องด้วยอุปราคานี้น้อยนัก ได้อาศัยความช่วยเหลือของนายพันตรีแมกแนร์นายช่างประจำเมือง (โคโลเนียลอินชิเนียร์) จึงจัดหาได้เครื่องมือต่าง ๆ เท่าที่พอจะหาได้ โดยตั้งใจว่าจะไม่ให้เสียโอกาสที่จะใช้เครื่องมือเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์

ครั้นถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาค่ำ ท่านเจ้าเมืองลงเรือ "ไปโห" เป็นเรือราชการประจำหัวเมืองประเทศราช ออกจากเมืองสิงคโปร์พร้อมด้วยนายพันตรีแมกแนร์ กรมทหารปืนใหญ่หลวง นายร้อยเอกมอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นาย ห.ฟ. เปลา เลขานุการส่วนตัว และนายร้อยโท ช.ท. คัมมินส์ นายทหารคนสนิท คุณหญิงออด ได้ตามท่านเจ้าเมืองมาด้วย ตั้งแต่ออกจากเมืองสิงคโปร์มาแล้วไม่มีคลื่นลม นับว่าได้เดินทางมาสะดวก ในคืนวันที่ ๑๕ สิงหาคม เรือกลไฟท่านเจ้าเมืองขึ้นไปถึง ได้ทอดสมอใต้หัววานลงมาประมาณ ๔๕ ไมล์ เช้าวันรุ่งขึ้นจึงเลื่อนขึ้นไปที่ตำบลหัววาน พบเรือหลวง (ฝรั่งเศส) สารถิ์และเรือเฟรลอง เรือหลวง สยามเอิมพรกนะบล (ยงยศอโยชฌิยา) เรือสยามสัปปอรเตอร์ (สยามูปสดัมภ์) เรือเจ้าพญา (ลำนี้ไม่ใช่เรือหลวง เป็นเรือค้าขายของพระยาพิสณฑ์ เจ้าสัวยิ้ม) เรือพระที่นั่ง (อรรคราชวรเดช) เรือปืนขนาดเล็กและเรืออื่น ๆ อีกหลายลำ เรือหลวง (อังกฤษ) สเตลไลต์ ในบังคับบัญชาของนายนาวาเอก เอดีย์ และเรือกราสหอปเปอร์ ในบังคับบัญชาของนายเรือเอก พีลปอต ก็ได้มาถึงในเช้ารุ่งขึ้น นายนาวาเอก เอดีย์ ซึ่งเดินทางจะไปเมืองฮ่องกง ได้รับคำชักชวนของท่านเจ้าเมือง จึงแปรทางมาประสงค์ให้มีเรือรบอังกฤษมาอยู่ด้วยในโอกาสนั้น เพื่อชักธงแสดงความยินดียิงสลุตตอบ

สถานที่ซึ่งสร้างไว้เป็นที่พักอาศัยเป็นที่อยู่ริมหาดตอนหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ป่าไม้อยู่ก่อน มาแผ้วโก่นโค่นสร้างในคราวนี้ แล้วปลูกพลับพลาและทำเนียบเป็นอันมากสำหรับข้าราชการต่าง ๆ ในราชสำนัก และแขกเมืองชาวยุโรปพักอาศัย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประทับในค่ายหลวง ตำหนักที่ประทับทำด้วยไม้ชั่วคราวเป็นตำหนัก ๓ ชั้น ด้วยธรรมเนียมไทยผู้มีศักดิ์ต่ำจะอยู่ในที่สูงกว่าไม่ได้ หรือในส่วนพระเจ้าแผ่นดินจะอยู่ในที่เสมอกันกับใคร ๆ ก็ไม่

ได้ ทำเนียบแห่งอื่นปลูกเป็นเรือนชั้นเดียว แต่ยกพื้นในประดนสูงพ้นจากพื้นดินสัก ๓ ฟีตทุกหลัง ทำเนียบเหล่านี้สร้างด้วยไม้ไผ่ผ่าซีกแทบทั้งหมด มุงด้วยจากบ้าง ใบตาลแห้งบ้าง ตามนิยมของประเทศ ทำเนียบหมู่หนึ่งก็มีรั้วทำด้วยกิ่งไม้อย่างเรียบร้อยล้อมรอบมิดชิดมองไม่เห็น และในบริเวณหรือลานทำเนียบมีโรงที่อยู่สำหรับคนใช้และบริวารเป็นอันมาก

ท่านเจ้าเมืองกับคณะที่มาด้วยมี นายพันตรี แมกแนร์ นายร้อยเอก มอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นายร้อยโท คัมมินส์ นายทหารคนสนิท นายนาวาเอก เอดีย์ นายเรือเอก ออสโบน กับนายทหารราชนาวีอังกฤษอื่น ๆ อีกหลายนาย ขึ้นบกเวลาเช้าวันที่ ๑๗ นั้น มีทหารกองปืนใหญ่สนาม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มาจากกรุงเทพ ฯ ตั้งยิงสลุตรับ นายอัลบาส-เตอร์ ผู้รั้งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเครตบริเตนประจำกรุงเทพ ฯ กับคณะพวกกงสุล และข้าราชการสยามบางคนก็พากันมาต้อนรับ พาไปยังที่พักของท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา-ศรีสุริยวงศ์ ช่วง บุนนาค) หรืออย่างที่เรียกกันว่าอัครมหาเสนาบดี ตามธรรมเนียมของชาวสยาม แขกเมืองต้องไปหาเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศก่อน ภายหลังจึงไปเยี่ยมอัครมหาเสนาบดี ถ้าผู้นั้นมียศศักดิ์เพียงพอกันก็จะได้นำขึ้นเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน แต่โดยเหตุที่เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมขุนวรจักร ฯ) พักอยู่ห่างจากที่พักกลาโหมไปไกล และด้วยความเอื้อเฟื้อของท่านกลาโหม ท่านได้จัดการต้อนรับ เซอร์-แฮรีออด เสียพร้อมกันทั้งสองท่านในเวลาเดียว ณ บ้านที่พักของท่านสมุห-พระกลาโหม

ท่านกลาโหมผู้นี้มีอายุประมาณ ๕๕ ปี (ตามความจริง ๖๐ ปี) รูปทรงออกจะเตี้ย ดวงตาคมมีสง่า อุปนิสัยใจคอของท่านผู้นี้ เซอร์ยอนเบาริงได้พรรณนาไว้ ในหนังสือเรื่องที่ เซอร์ยอนเบาริง เป็นราชทูตมากรุงสยามเมื่อ (ค.ศ.) ๑๘๕๕ ซึ่งว่า

"อัธยาศัยในส่วนตัวของท่านอัครมหาเสนาบดีนั้นน่าชมมาก ท่านเป็น คน สำคัญที่ สุดของ คฤหบดี สกุล มหาศาลใน พระ ราช อาณา จักร เป็นคน สำคัญ ที่ยกย่อง พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ ขึ้นครองราชสมบัติ ป้องกัน ความ มุ่งหมายของ พระราชบุตรในรัชกาลก่อน มิให้ สำเร็จได้ จึงได้ทรงพระกรุณาตั้งแต่งให้เป็นอัครมหาเสนาบดี ท่านได้กล่าวกับข้าพเจ้าหลายครั้งหลายหนว่า ถ้าทางดำเนินการของข้าพเจ้าเป็นไปเพื่อช่วยราษฎรให้หลุดพ้นจากความกดขี่บีบคั้นและให้ประเทศพ้นจากการผูกขาดปิดประตูค้าแล้ว ท่านจะร่วมมือทำการด้วยข้าพเจ้า และถ้าข้าพเจ้าทำการไปสำเร็จ ชื่อเสียงของข้าพเจ้าก็จักปรากฏไป ตลอดยุคกาล ท่านได้แสดงข้อเสียหายต่าง ๆ ให้ข้าพเจ้าฟังมิได้ปกปิดอย่างไร และมักกล่าวด้วยวาจาไพเราะเฉียบขาด ถ้าท่านเป็นผู้มั่นคงต่อหน้าที่จริงแล้ว ท่านก็เป็นผู้ที่รักชาติอย่างเอก และมีปัญญาสว่างอย่างยิ่ง อันจะได้เคยพบปะในโลกภาคบูรพทิศนี้" คำของเซอร์ยอนเบาริงนี้ จะกล่าวให้ถูกต้องยิ่งกว่าได้โดยยาก

ท่านกลาโหมได้รับตำแหน่งบริบูรณ์ล่วงมา ๑๓ ปี นับตั้งแต่เวลาที่เซอร์ยอนเบาริงได้เขียนเรื่องที่อ้างนี้ ก็ต้องถือว่าท่านเป็นผู้รักชาติอย่างสูงและเรืองปัญญา ท่านมีอำนาจสิทธิ์ขาด เพราะเป็นที่ถูกพระอัธยาศัยของพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ทรงจัดทำสิ่งไรก่อนที่ท่านลงความเห็นพ้องด้วย ท่านก็ได้รักษาราชการบ้านเมืองอย่างพอดีพองามและด้วยความปรีชาสามารถ คอยเอาใจใส่ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งสิ้นที่เป็นไปในประเทศอื่น ๆ โดยละเอียด ท่านเป็นผู้ผูกพันรักใคร่ชาวอังกฤษอย่างประจักษ์แจ้ง พูดภาษานั้นได้คล่องแคล่วมาก มีกิริยามารยาทสุภาพ และตรงไปมาในที่ออกความเห็นของท่านและแสดงวิริยะยอดยิ่งในเรื่องทำกิจธุระของมหาชน

ท่านกลาโหมเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ออกมาต้อนรับท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะ ณ ปากทางจะเข้าไปบริเวณบ้านและนำเข้าไปในบ้าน จัดหาที่นั่งให้พวกที่มา เลี้ยงน้ำชาและเครื่องดื่ม ท่านเสนาบดีกับผู้ว่าราชการได้สนทนากันอยู่นาน ระหว่างนั้นตระเตรียมการที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกรับเจ้าเมืองกับพวกที่มาจากเมืองสิงคโปร์ มิสเตอร์ อัลบาสเตอร์ ผู้แทนกงสุลเป็นผู้พูดภาษาไทยได้คล่องนั้นเป็นล่าม แต่โดยมากท่านกลาโหมตอบเซอร์ แฮรีออด โดยไม่ต้องให้นายอัลบาสเตอร์ช่วย เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศนั้นได้เข้าสนทนาด้วยน้อย เรื่องที่สนทนาหารือกันเลยไปถึงเรื่องอาวุธปืน ท่านกลาโหมนำเอาตัวอย่างปืนสไนเดอร์ ปืนมอนต์สตอม และปืนที่บรรจุท้ายอย่างใหม่อื่น ๆ ออกมาแสดงให้เห็นว่าตัวท่านเองเป็นผู้ชำนาญในเรื่องกลไกของอาวุธเหล่านั้นได้ดี

ในตอนนี้เป็นครั้งแรกที่เราได้สังเกตเห็นการถือธรรมเนียมอย่างเคร่งครัดของชาวสยาม ในเรื่องผู้ที่มียศต่ำกว่าจะยืนอยู่ต่อหน้าผู้ที่มียศสูงกว่าไม่ได้ เพราะผู้น้อยทั้งหมดนั่งหรือหมอบอยู่กับพื้น และคนใช้เมื่อถือถาดน้ำเครื่องดื่มเข้ามาเลี้ยง ต้องเขยิบเลื่อนไปบนพื้นด้วยเข่า (คลานเข่า) เป็นการแปลกอยู่ที่ได้เห็นกิริยาอาการของชาวสยามเปลี่ยนได้ทันที เวลาเมื่ออยู่ภายนอกยังไม่ทราบว่าท่านผู้ใดอยู่ข้างในก็เดินไปมากันตามสบายใจ แต่พอเห็นท่านกลาโหมเข้า พวกผู้น้อยก็ยอบตัวลงท่าคุกเข่าทันที ประสานมือไว้ตรงหน้าและก้มหน้าลงกับพื้น หมอบอยู่ตามบรรดาศักดิ์ของตนนิ่งอยู่ต่อเมื่อท่านพูดด้วย จึงตอบด้วยความเคารพและกราบกรานเช่นเดียวกัน แม้เมื่อจะออกไปโดยธรรมดาต้องลุกขึ้นเดินจะยืดตัวให้ตรงก็ไม่ได้ ต้องระวังตัวให้ยอบอยู่เสมอ

เมื่อเจ้าเมืองสิงคโปร์รออยู่สักหน่อย ก็ได้รับคำบอกว่าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกคอยต้อนรับอยู่ แล้วพวกเราก็พากันไปยังพลับพลาอันเป็นพระราชวังชั่วคราว

ตรงปากทางจะเข้าไปในบริเวณพระราชฐาน มีกองทหารเกียรติยศเข้าแถวกระทำคำนับ และเมื่อเข้าไปในพระราชฐาน มีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่สองสามนายออกมารับ แล้วพร้อมกับด้วยท่านกลาโหมและเสนาบดีกระทรวงต่าง-ประเทศและในพวกคณะได้นำหน้าเราเข้าไปยังท้องพระโรง ห้องนี้เห็นจะยาวราว ๘๐ พีต และกว้าง ๓๐ พีต เป็นด้านทางตะวันออกของวัง (พลับพลา) มีพระทวารสองข้าง กับทั้งมีพระทวารที่ตรงกลาง ทางด้านยาว ซึ่งเป็นทางที่ได้นำเราเข้าไปอีกช่องหนึ่ง เมื่อเข้าไปข้างในเห็นท้องพระโรงทั้งหมดเต็มไปด้วย (ข้าราชการ) ชาวสยามหมอบอยู่กับพื้น มือ (ประสาน) ตรงไปทางพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสด็จประทับอยู่บนพระเก้าอี้อันตั้งอยู่บนราชบัลลังก์ยกขึ้นสูงจากพื้นราว ๓ พีต และใกล้ชิดกับพระทวารทางที่จะเข้าไปข้างในของวัง (พลับพลา) ที่ยกพื้นกับรั้วลูกกรงทั้งเสาและผนังห้องท้องพระโรงดาดด้วยผ้าสีแดง และทางเบื้องพระหัตถ์ขวาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีโต๊ะเล็กเต็มไปด้วยหีบทองและภาชนะบรรจุพระศรี พระโอสถ พระสุธารสและสิ่งเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ทางในระหว่างพระทวารหน้าและที่ประทับกันไว้เป็นช่องว่างสำหรับแขกเมืองเฝ้า และ ๒ ข้างช่องนี้ในระยะประมาณครึ่งทาง ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งสองท่านหมอบเฝ้าอยู่ ตามแบบประเพณีของพระราชฐาน ตำแหน่งที่เฝ้าของแขกเมืองอยู่ในแถวระหว่างข้าราชการเหล่านี้เพราะไม่ยอมอนุญาตให้ใครเข้าใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดิน ยิ่งไปกว่า ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของพระองค์ ด้วยประเพณีเป็นฉะนี้ พวกเราจึงหยุดอยู่ที่นั้น แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดกวักพระหัตถ์ทันทีให้ เซอร์แฮรีออด เข้า

ไปเฝ้าถึงที่ประทับ และเมื่อพระราชทานพระราชหัตถ์มาสัมผัสแล้ว รับสั่งให้พวกของ เซอร์ แฮรีออด เข้าเฝ้าถวายตัวต่อไป เจ้าพนักงานผู้หนึ่งเรียกว่าสนองพระโอษฐ์ของพระเจ้าแผ่นดิน ก็ดำเนินเรื่องกราบทูลเบิกด้วยเสียงดังถึงเรื่องราวและความประสงค์ของท่านผู้ว่าราชการที่มาเฝ้า แต่ต่อมาสักครู่พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งว่าพอแล้ว และตรัสเป็นภาษาอังกฤษว่า พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงต้อนรับผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ และรับสั่งถึงทางพระราชไมตรีอันมีอยู่อย่างสนิทสนมในระหว่างประเทศของพระองค์ และประเทศเครตบริเตน และมีพระราชหฤทัยหวังว่าพระราชไมตรีนี้คงถาวรอยู่สืบไป

เมื่อจบกระแสพระราชดำรัสแล้ว พระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงจากพระที่นั่ง ประทับยังพระที่อีกแห่งหนึ่ง (คือเกย) ซึ่งยกขึ้นไว้นอกพระราชสถานหน้าพระทวารทางเข้า ทรงพระกรุณาโปรดให้ช่างถ่ายรูปที่เราพามาด้วยทั้งกล้องถ่ายรูป ครั้นเสร็จการเฝ้า ฯ แล้ว เมื่อจะกราบบังคมทูลลามา ก็มีพิธีอย่างเดียวกันกับเมื่อเข้าเฝ้า แล้วพระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงพระราชประสงค์จะให้ท่านผู้ว่าราชการเข้าเฝ้าเป็นพิเศษในตอนเย็นวันนั้นด้วย

ครั้นเฝ้าแล้ว เราก็มายังทำเนียบซึ่งได้จัดเตรียมไว้สำหรับพวกเราพัก ได้พบคุณหญิง ออด และ นายเปลา ซึ่งขึ้นบกมาภายหลังเราในเวลาไม่ช้านักคอยอยู่ที่ทำเนียบแล้ว ทำเนียบที่พักนี้ยาวประมาณ ๑๔๐ ฟีต และกว้าง ๕๐ ฟีต เป็น ๒ หลัง โดยหลังใหญ่มีห้องโถงอยู่กับพื้น อาจจุคนในเวลาเลี้ยงกันได้ ๔๐ หรือ ๕๐ คน และ ๒ ข้างยกพื้นขึ้นสูงประมาณ ๓ ฟีต ทำเป็นห้องเล็ก ๆ เป็นแถว เบ็ดเสร็จด้วยกัน ๑๒ ห้อง สำหรับเป็นที่พักอาศัยของพวกผู้ว่าราชการ มุมสุดเป็นสถานที่เล็ก ๆ หลังหนึ่ง มีห้องนอน ๒ ห้อง และห้องแต่งตัว ๒ ห้อง มีระเบียงเป็นห้องนั่งเล่น สำหรับรับแขกได้สบาย เรือนตอนนี้ตีฝาและยกพื้นด้วยไม้จริง นอกนั้นทำด้วยไม้ไผ่ซีกทั้งสิ้น

เมื่อผู้ว่าราชการมาถึง พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ข้าราชการสยามกับนายเล่าพ่อยิ้ม (ที่จริงเป็นคนเดียวกัน) ซึ่งรับหน้าที่จัดอาหารเลี้ยงแขกเมือง มาคอยรับรองและแจ้งให้ท่านเจ้าเมืองทราบว่า ถ้าต้องการโต๊ะสำหรับเลี้ยงมากน้อยกี่คนสุดแล้วแต่จะเชิญมา จะได้จัดหามาให้ตามเวลาที่กำหนดไว้ และแสดงความหวังว่าคงไม่มีอะไรขาดเหลือในการปฏิบัติเพื่อให้ท่านเจ้าเมืองและพวกได้รับความสบาย แล้วนำเอาพ่อครัวฝรั่งเศสเข้ามาให้รู้จักพร้อมด้วยชาวอิตาลี ๑ คน และลูกมือชาวเมืองอีกหลายคน ซึ่งได้รับคำสั่งให้คอยระวังปฏิบัติความประสงค์ทุกอย่างของพวกแขกเมืองที่มา และการเลี้ยงดูได้จัดหามาเลี้ยงอย่างฟุ่มเฟือยบริบูรณ์ บรรดาของอร่อยที่อาจจะหามาถึงแถบประเทศแถวนี้ก็ได้พยายามสืบเสาะหามาจากเมืองสิงคโปร์ และกรุงเทพ ฯ และการทำกับข้าวก็ทำอย่างประณีต มีทั้งเหล้าและน้ำองุ่นต่าง ๆ น้ำแข็งก็บริบูรณ์ อาจจะกล่าวได้ว่าไม่มีอะไรที่ต้องการอีก นายนาวาเอกเอดีย์กับนายทหารเรืออีกหลายนาย นายอัลบาสเตอร์ และนางอัลบาสเตอร์ นางแคมป์เบล ภรรยาหมอในสถานกงสุลกับทั้งพวกคณะกงสุลก็ได้มาเข้าพวกด้วยอย่างสนิทสนมกับพวกเรา แท้จริงพวกที่มาไม่มีใครได้นึกคาดว่าจะได้พบที่พักอาศัยอันอุดมเช่นนี้ในป่าแห่งประเทศสยามเลย

วันที่ล่วงไปวันนั้น เป็นเวลาจัดเตรียมการที่จะดูอุปราคาในวันรุ่งขึ้น และท่านเจ้าเมืองได้รับเยี่ยมจากท่านกลาโหม และข้าราชการสยามผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ในวันนั้นเมื่อเวลาค่ำประมาณ ๙ ล.ท. ท่านเจ้าเมืองกับพวกที่มาด้วยทั้งชายหญิง ทั้งหมดได้รับเชิญให้ไปที่ค่ายหลวง เมื่อไปถึงตรงทางที่จะเข้าไปในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเสด็จออกมาทรงต้อนรับ และทรงพาเข้าไปในพระห้องที่เฝ้ารโหฐานแห่ง ๑ ทรงแนะนำให้รู้จักกับข้าราชการฝ่ายในและพระองค์เจ้าหญิง ซึ่งยังทรงพระเยาว์

ในขณะนี้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่มีพระมเหสี พระมเหสีพระองค์ก่อนได้สิ้นพระชนม์เสียเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๒ และแม้พระเจ้าแผ่นดินจะมีบาทบริจาริกาเป็นอันมาก ก็ยังไม่มีใครที่ได้ทรงยกย่องตั้งขึ้นในตำแหน่งพระ-มเหสี ส่วนพระราชกุมารและพระราชกุมารีมีจำนวนในระหว่าง ๖๐ หรือ ๗๐ พระองค์ ที่ทรงพระชนมพรรษาแก่กว่าทั้งหมด ๔ พระองค์ คือ พระเจ้า-ลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทักษิณชา และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี มีพระชนมายุในราว ๑๖ พรรษาทุกพระองค์ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา ย่อมเป็นที่เข้าใจกันว่า พระองค์นี้จักได้เป็นผู้สืบราชสมบัติ ด้วยเวลานี้ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ แต่ก็ยังไม่แน่ทีเดียวว่าเป็นเช่นนั้น เพราะในกรุงสยาม แม้จะถือกันว่าพระราชโอรสผู้เป็นมกุฎราชกุมารเป็นทายาทที่จะสืบพระราชวงศ์ก็ดี แต่ใช่ว่าตำแหน่งจักตกแก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสมอไปหามิได้ พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดที่จะทรงเลือกตั้งแต่งใครเป็นรัชทายาทของพระองค์ก็ได้ ถึงกระนั้นที่พระองค์จักทรงกระทำไปโดยขัดต่อความนิยมของข้าราชการผู้เป็นมุขมนตรีก็ไม่ได้ มีตัวอย่างเช่นครั้งพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ล่วงแล้วมา (หมายว่ารัชกาลที่ ๓) มีพระราชประสงค์จะให้พระราชบุตรของพระองค์เป็นผู้รับราชสมบัติ แต่พวกสกุลใหญ่ของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทั้ง ๒ (คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ) ได้ขัดต่อการที่จะทรงตั้งแต่งนั้น และพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้อันเป็นรัชทายาทแท้ของพระราชบิดาของพระองค์ ก็ได้ (ขึ้นรับราชสมบัติ) แทนที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลก่อนได้ทรงมุ่งหมายไว้ โดยมิได้เกิดการจลาจลอย่างไร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชกุมารที่ทรงพระปัญญาเฉลียวฉลาดยิ่งนัก

พระรูปทรงสูงและท่วงทีกล้าหาญเกินแก่พระชนมายุ ส่วนพระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิง ๓ พระองค์ที่มีพระชนมายุสูงกว่า ก็ทรงพระโฉมศุภลักษณ์ เสียแต่เสวยหมาก ถ้าไม่ย้อมพระทนต์ (ให้ดำ) ตามธรรมเนียมของชาวสยามแล้ว ต้องชมว่าเป็นสตรีที่ทรงกัลยาณีเลิศลักษณ์ทีเดียว พระกิริยามารยาทก็น่าชมและตรัสภาษาอังกฤษได้ทุกพระองค์ แท้จริงพระราชโอรสพระราชธิดาโดยมากตรัสภาษาอังกฤษได้ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดหาพระพี่เลี้ยงเป็นชาวอังกฤษไว้

เมื่อได้ทรงแนะนำให้ท่านเจ้าเมือง กับพวกผู้หญิงรู้จักกับฝ่ายในแล้ว โปรดให้พวกเรานั่งลงรอบโต๊ะที่กลางห้อง พระราชทานเลี้ยงน้ำชากาแฟและขนมหวาน เมื่ออยู่ได้สักครึ่งนาฬิกาพวกเราก็ลงจากห้อง (ซึ่งอยู่บนชั้นสูงของวัง พลับพลา) กลับออกมายังท้องพระโรงซึ่งมีการเต้นรำ (ระบำ) วิธีออกจะคล้ายคลึงกับเต้นรำนัจ (นฤตย์) ในอินเดีย ผู้เต้นรำเป็นสตรีรุ่น ๆ ของหลวงหลายคน แต่งตัวอย่างวิจิตร และได้รับความฝึกฝนพิเศษสำหรับการนี้ ดนตรีใช้เครื่องของสยาม มีขลุ่ย กลองกระจับ ปี่ชนิดหนึ่งอย่างกระจับปี่คีตา (เห็นจะเป็นจะเข้) และเครื่องดนตรีทำด้วยไม้แผ่นแบน ๆ ตีด้วยไม้เป็นปุ่ม เสียงดังพึ่งก็เพราะดี (ระนาด) ประมาณ ๑๑ ล.ท. พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโอกาสให้พวกเรากราบบังคมลากลับมา

รุ่งเช้าวันที่ ๑๘ สิงหาคม เป็นวันที่จะมีสุริยุปราคา แต่ว่ามีเมฆปรากฏเป็นก้อนหนามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และเป็นอย่างนี้เรื่อยมาไม่ขาดจน ๙ นาฬิกา ก็มีฝนตกลงมาประปราย ดวงอาทิตย์ซึ่งขึ้นอยู่ถึงเวลานี้พยับมัวทีเดียว และอากาศก็ออกจะปรวนแปรมาก จนนึกกันว่ามีความหวังน้อยในที่อากาศอาจจะเปลี่ยนไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ก่อนเที่ยง แต่อย่างไรก็ดี ล่วงมาประมาณนาฬิกา ๑ ก็มีลมพัดมาทางทิศตะวันตกเฉียง

ได้แรงขึ้นถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๕ นาที สังเกตเห็นเมฆเกลื่อนออกจากกันทีละน้อย ๆ ไปทางด้านตะวันตก ต่อมาไม่ช้าอากาศทางด้านนั้นเริ่มแจ่มกระจ่างขึ้น และถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๕ นาที ดวงอาทิตย์ ซึ่งแต่แรกบดบังหมดดวงก็สว่างจ้า แต่ขณะนั้นอุปราคาจับขอบทางตะวันตกไปเกือบส่วนหนึ่งของขนาดกว้างแห่งดวงอาทิตย์แล้ว เพราะฉะนั้นเราไม่สามารถจะจดเวลาแท้ที่อุปราคาเริ่มจับ ซึ่งคาดไว้ว่าจะจับในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔ นาที อากาศแต่นั้นมาค่อยปรกติ เมฆที่ลงมาต่ำหรือเมฆฝน (นิมบัส) ก็สูญหายไปหมด และอากาศตอนส่วนสูงสุดในท้องฟ้าก็แจ่มสว่าง แต่เห็นเมฆบางตอนที่เหนือขอบฟ้าขึ้นมา ๓๐ องศา เป็นชนิดมีสัณฐานปุยยาวและเป็นก้อนโต (เฟอร์รูสกุมุลัส) เพราะฉะนั้นแสดงให้เห็นเป็นที่พอใจว่า อย่างน้อยอากาศคงจะแจ่มอยู่อีกนาน

เครื่องมือที่พวกเราพอจะหาเอามาได้ คือ กล้องส่องดูไกลชนิดของคันแคน มีปากช่องกว้าง ๔๓/๔ นิ้วหนึ่งกล้อง กล้องส่องดูไกลที่ฉายกลับมีปากช่องกว้าง ๓๑/๔ นิ้ว กับมีแรงฉายดูได้ไกลกว้างขวางหนึ่งกล้อง เครื่องกำหนดความหนักเบาของอากาศ (พาโรเมตร) สำหรับเขาอย่างประณีตหนึ่งเครื่อง เครื่องอันนิรอยด์พาโรเมตรอย่างดีที่สุด ๒ เครื่อง เครื่องวัดความหนาวร้อนขนาดต่าง ๆ กัน ๓ เครื่อง และนาฬิกาอย่างเดินเที่ยงตรง ๑ เรือน

หน้าที่ซึ่งกะให้ในคณะส่วนฝ่ายอังกฤษ คือ นายพันตรี แมกแนร์ กรมทหารปืนใหญ่หลวง เป็นผู้ตรวจดูผลของอุปราคาในเวลาใกล้จะหมดดวง หรือถ้าสามารถก็ให้สาวหาสิ่งที่ปรากฏขึ้นในท้องฟ้า ตามที่เรียกว่าเบลลีเบกส จะมีหรือไม่ และให้พรรณนา เรื่องสำหรับคราวประชุมของสมาคมดาราศาสตร์ นายร้อยเอกมอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง มีหน้าที่สำหรับจดเวลาและหน้าที่กะวัดด้วยเครื่องวัดอากาศตลอดเวลาอุปราคา ท่าน

เจ้าเมืองเองส่องกล้องดูไกลสองตา ตรวจดูสัณฐานและตำแหน่งของรัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาจากดวงอาทิตย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเห็นด้วยตาได้ และเวลาที่ปรากฏเห็น ส่วนพวกในคณะนอกนั้นรับธุระสังเกตดูผลต่าง ๆ อันจักปรากฏขึ้นเนื่องด้วยอุปราคาในทางอากาศทางทะเลและประเทศที่ใกล้เคียง

โอกาสครั้งแรกที่สุดที่ได้กำหนด คือ สังเกตดูจุดดำในดวงอาทิตย์ ซึ่งได้สังเกตเห็นในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๕ นาที ดังแสดงไว้ในแผนที่แล้ว การกะจดเครื่องวัดอากาศ ซึ่งได้เริ่มจดเป็นระยะละ ๑ ชั่วนาฬิกา เริ่มตั้งแต่เวลาพระอาทิตย์ขึ้น ก็ได้จดทุก ๆ ชั่ว ๑๐ นาที ตั้งแต่เวลาสุริยอุปราคาจับครั้งแรก กับได้ตกลงไว้ก่อนหน้ากับหมอ ลองฟีล์ด ประจำ ร.ร.ล. 'เสตลไลต์' ให้เป็นผู้จดขนาดความหนาวร้อนของอากาศน้ำทะเลตลอดเวลาอุปราคา

เพลา ๑๐ นาฬิกา ๑๖ นาที หรือก่อนอุปราคาจะจับหมดดวง ๒๐ นาที สังเกตเห็นได้ชัดมากถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งสีท้องฟ้าในด้านทิศใต้ ซึ่งเดิมเป็นสีน้ำเงินใส ได้เปลี่ยนเป็นสีม่วงแก่แล้วแปรเป็นสีตะกั่วแก่ และมีเมฆชนิดมีสัณฐานเป็นก้อนใหญ่ ซึ่งแตกออกจากกันหลายก้อนในทางนั้นลอยเด่นอยู่ข้างบน ต่อมาสักครู่ขณะเงามืดของดวงจันทร์ค่อยบดบังดวงอาทิตย์หรือในเวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๐ นาที ท้องฟ้าทั้งหมดก็ดำคล้ำลงและวัตถุต่าง ๆ ซึ่งอยู่ไกลก็ปรากฏรูปมัวลง ทะเลก็เปลี่ยนจากสีเขียวเป็นสีม่วงแก่ และเรือกำปั่นซึ่งทอดอยู่ห่างจากฝั่งในระยะ ๓ ไมล์ก็เห็นไม่ได้ชัด เครื่องวัดอากาศในบัดนี้ลดลงได้ ๖ องศาจากขนาดความหนาวร้อนของอากาศ รู้สึกอากาศเย็นอย่างประจักษ์ด้วยกันทุกคน เวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๕ นาที มีความมืดจัด วัตถุที่อยู่บนบกแต่ไกลแทบสังเกตไม่ได้ ต้นไม้ในที่ใกล้บ้านก็มืดเป็นก้อนดำ ดวงดาวก็ปรากฏขึ้นทางสูงสุดของขอบฟ้าทางโน้นทางนี้ เรือกำปั่นในทะเลก็หายไปมองไม่เห็น ในเวลาดวงอาทิตย์มืดหมด ซึ่งปรากฏใน

เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๐ นาที มีความมืดมาจนรูปหน้าคน ซึ่งอยู่ในระยะ ๒-๓ ฟีต ก็สังเกตไม่ได้ และการคาดคะเนระยะทางว่าใกล้ไกลเพียงไรก็ดูเหมือนหมดไปด้วย เครื่องวัดอากาศก็มองดูไม่เห็น นอกจากมีแสงไฟส่องให้ใกล้ ท้องฟ้ามีดาวพราวเหมือนในเวลาสนธยาอย่างจัดแห่งราตรี

นายพันตรี แมกแนร์ ได้คอยสังเกตอย่างละเอียดดูขอบพระจันทร์ค่อยล้ำเข้าในมณฑลดวงอาทิตย์จนมืดหมดดวง และไม่สังเกตเห็นว่าขอบดวงจันทร์หรือขอบดวงอาทิตย์จะหลุดเลื่อนออกเป็นดวงสว่างเล็ก ๆ อย่างที่นายเบลลี ได้พรรณนาไว้เวลา ๑๐ นาฬิกา ๒๘ นาที ๓๐ วินาที นายพันเอก แมกแนร์ได้เห็นรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาจากขอบดวงจันทร์ ๒ แห่ง เข้าไปยังขอบดวงอาทิตย์อย่างชัด ดังได้แสดงไว้ในแผนที่ แต่รัศมีเป็นลำพุ่งออกมานี้ปรากฏอยู่ไม่นานกว่า ๒ หรือ ๓ วินาที แสงอาทิตย์ซึ่งเป็นรูปแหว่งแคบ ๆ เล็ก ๆ ก็เห็นเป็นเส้นเดียวตลอดเรื่อยไป จนแสงสว่างของดวงอาทิตย์ครั้งหลังที่สุดได้หมดไป

การสังเกตในตอนนี้ อย่างที่ได้ตกลงกันมาแต่แรกแล้ว ท่านเจ้าเมืองเป็นผู้รับธุระ ท่านได้สังเกตเห็นเหมือนดวงอาทิตย์มืดหมดดวง มีรัศมีสว่างปรากฏขึ้นโดยรอบดวงจันทร์ มีรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาด้วยเป็นสีแดงจัดสว่างอยู่เสมอตรงที่ (ก) ดังแจ้งไว้ในแผ่นที่ต่อท้ายนี้ แทบอยู่ในเส้นศูนย์ของดวงจันทร์ เมื่อดูจากทิศใต้ ตรง (ข) มีแสงเป็นเส้นสีคล้ายคลึงกันในเบื้องสุดนั้นไม่ประจักษ์ชัดเจนเหมือนอย่าง (ก) นัก รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาเหล่านี้ ดูเหมือนจะพุ่งออกมาจากดวงจันทร์เข้าไปในรัศมีที่ล้อมรอบ เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๑ นาที คือ ล่วงมาสักนาที ๑ รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาที่ (ก) ลดขนาดความยาวลงบ้างเล็กน้อย แต่ออกจะดำจัดที่ (ข) มีรูปชัดดีกว่าแลดูเหมือนจะปรากฏอยู่นานกว่า แต่สังเกตไม่เห็นแปรสี ถึงตอนนี้สังเกตเห็นว่ามี

แสงดำคล้ำพุ่ง ออกมาจาก มณฑลดวงจันทร์ หลายแห่ง แผ่ไป ในระยะที่ว่างไกลมาก แลดูเหมือนเป็นอะไรดูไม่ชัด คล้ายกับเงา ฉายเข้าไปในระยะที่ว่าง ได้สังเกตเห็นสิ่งเหล่านี้ สิ่งหนึ่งตลอดเวลาอุปราคาก็เพราะด้วยมีเวลาปรากฏอยู่นานเท่านั้นคือที่ (ข) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๒ นาที ความยาวที่ (ก) ลดลง เบื้องสุดของ (ข) ก็กำหนดได้ชัดขึ้น (ข) มีอาการเปลี่ยนแปลงก็แต่น้อย เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๓ นาที (ก) สูญหายไป (ข) ลุถึงความเต็มเปี่ยมเป็นที่สุด ก็เริ่มลดหายไปในระหว่างระยะเวลานั้น (ข) ถ้าจะเปลี่ยนไปบ้าง ก็ได้ทวีขึ้นเล็กน้อย เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๔ นาที (ข) ยังคงลดถอยลงอีก และสังเกตดูเหมือนว่าเข้าไปติดฝังอยู่กับดวงจันทร์ อันเป็นรูปที่สังเกตไม่เห็นในเวลา (ก) หายไป (ข) ยังอยู่อย่างเดิม ตรง (ค) รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาซึ่งคู่มากับ (ก) อย่างชัด ตรงที่เส้นศูนย์ได้แตกออกคล้าย (ก) มาก แต่ความยาวออกจะน้อยและเป็นสีจาง แท้จริงขาดความสว่างเรือง ความลึกและความแปรสี ซึ่งมีปรากฏอยู่ที่ (ก) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๕ นาที (ข) ยังคงลดถอยลงอีก และที่เข้าไปฝังอยู่ในดวงจันทร์ก็ออกลึกลง (ข) ลดลงแต่มีส่วนน้อย ส่วน (ค) ดูเหมือนจะทวีขึ้นแต่ว่าน้อยนัก และไม่ถึงขนาดอย่างที่สุดของ (ก) สักเวลาเดียว สีของ (ข) ดูไม่แปร คล้าย (ค) มากกว่า (ก) ตลอดไป ระหว่างนี้ นายอัลบาสเตอร์ รั้งกงสุลประจำกรุงสยามก็ได้เฝ้าตรวจดูดวงอาทิตย์ด้วยกล้องดูไกล ๒ ตา ผลที่ได้สังเกตไว้เมื่อเทียบกันดูเหมือนจะตรงกันในข้อใหญ่ที่ท่านเจ้าเมืองได้สังเกตไว้ แต่นายอัลบาสเตอร์ คิดว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งสีออกมาที่ (ข) ไม่สว่างเรืองเท่ากับ (ก) เมื่อเห็นในตอนแรก มีสีเหลืองประจักษ์แจ้งมาก นายอัลบาสเตอร์เห็นว่าริมขอบปรากฏชัดเด่นกว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาอื่น ๆ แลดูเหมือนจะพุ่งออกมาจากดวงจันทร์คล้ายกับเขาสัตว์สั้น ๆ ที่เป็นสี นายแคนเนดี แห่ง

สถานกงสุล ซึ่งเป็นผู้สังเกตดูอุปราคาด้วยเหมือนกัน ยืนยันการสังเกตตรวจดูเหล่านี้เกือบทุกอย่าง แต่นายแคนเนดี สังเกตว่า (ค) เมื่อปรากฏในตอนแรกเป็นสีเขียวจัด ซึ่งค่อยเปลี่ยนเป็นสีเนื้อคนอย่างอ่อน ลักษณะอันนี้ที่ นายพันตรี แมกแนร์ และผู้อื่นก็ได้สังเกตเห็นด้วย

เป็นที่น่าเสียใจมากที่เราไม่มีเครื่องโปลาริสโคป หรือเครื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับพิสูจน์แสงสว่างที่ฉายพุ่งลงมาถึงพิภพในระหว่างอุปราคาหมดดวง อาศัยแต่กล้องส่องชนิดแก้วสามเหลี่ยมอย่างธรรมดา จึงสังเกตได้ว่าแสงสว่างในเวลา ๑๐ นาฬิกา ที่ฉายเข้ามาในกระจกสามเหลี่ยมของกล้องส่องเป็นสีแดง สีน้ำเงิน และสีเขียว ระหว่างอุปราคาจับหมดดวงเป็นสีแดงอย่างเดียว สีจำปา (โอเรนช์) และสีเหลืองก็อาจสาวเห็นได้บ้าง แต่บางทีก็ไม่ควรจะยึดถือตามความสังเกตนี้

อุปราคาจับหมดดวงในเวลานี้กินเวลาได้ ๖ นาที กับ ๔๕ วินาทีแล้ว ทันใดนั้นก็มีแสงสว่างจัดพุ่งแปลบออกมาจากดวงอาทิตย์ เหมือนแสงสว่างเรือง อย่าง จัด รัศมีที่อยู่รอบดวงและรัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาก็อันตรธานไปทันที

การที่ดวงอาทิตย์กลับปรากฏขึ้นอีก ก็ได้คอยสังเกตดูอย่างถี่ถ้วน โดยใช้กล้องส่องขนาดใหญ่ แต่ถึงพิจารณาละเอียดที่สุดก็ไม่สามารถพบเห็นอะไรแปลกพิเศษในดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ในเวลานั้น

เรามีความเสียใจไม่สามารถสาววิถีของเงาแห่งอุปราคา เพราะแม้จะไปทางด้านตะวันตกก็เห็นที่ขอบฟ้าเพียงเล็กน้อย แม้กระนั้น ทางด้านตะวันออกอากาศจะได้โปร่งและแจ่ม และเป็นการแปลกที่ไม่สังเกตเห็น

แต่นี้อุปราคาก็เริ่มคลาย และคลายไปจนโมกขบริสุทธิ์ ในเวลา ๑ นาฬิกา ๓๗ นาที กับ ๔๕ วินาที

ในเย็นวันนั้น พวกเราพากันมีความแปลกใจด้วยได้รับข่าวอย่างปัจจุบันทันด่วนว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาโปรดเสด็จมาทรงเยี่ยมตอบท่านเจ้าเมือง ท่านกลาโหม ซึ่งดูเหมือนจะได้รับข่าวเรื่องมีพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเวลาอันน้อยอย่างเดียวกับ เซอร์-แฮรี ออด และตกตะลึงมากเหมือนกับพวกเราในข้อที่ทรงประพฤติแปลกจากธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามนี้ ก็เข้ามาอยู่ด้วยกับผู้ว่าราชการเพื่อคอยรับเสด็จ ไม่มีเวลาจะจัดเตรียมการอย่างไรได้ และพวกเราก็จำเป็นต้องแต่งตัวอยู่อย่างธรรมดา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงเวลา ๕ ล.ท. ทรงพระเก้าอี้หรือแท่นสั้นมีคนหาม ๘ คน (พระราชยาน) เสด็จประทับไขว้พระบาททางข้างหน้า (ขัดสมาธิ) มีพระเจ้าลูกยาเธอเล็ก ๆ ๒ พระองค์ประทับสองข้าง แตรวง ๑ วง และกองทหารเกียรติยศ ๑ กอง มีปืนใหญ่ภูเขา ๒ บอกนำเสด็จ สองข้างมีเจ้านายหลายพระองค์ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทตามเสด็จ กับมีพระเจ้าลูกเธอโดยเสด็จด้วยรถหลายพระองค์ มีข้าราชการและบริวารเป็นอันมาก ที่ตรงทางจะเข้าทำเนียบ ได้จัดตั้งพระเก้าอี้ไว้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลยเข้าไปในทำเนียบทีเดียว เสด็จพระราชดำเนินไปยังห้องของผู้ว่าราชการตอนมุมเรือนชั้นบน และเสด็จประทับในที่ระหว่าง เซอร์ แฮรี กับคุณหญิงออด ข้าราชการในสำนักก็หมอบเฝ้ากันอยู่บนพื้นต่ำ เว้นแต่ท่านกลาโหมนั้น (เอกเขนก) ตะแคงอย่างเคารพอยู่ ณ ขั้นบันไดข้างล่างที่จะขึ้นไปยังพื้นเรือนที่ยกไว้

พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชหฤทัยยินดี ด้วยทรงคำนวณเวลาอุปราคาได้ถูกต้องแน่นอน มีรับสั่งสนทนาอยู่นาน ตรัสเป็นภาษาอังกฤษ ทรงแสดงความหวังพระราชหฤทัยว่าท่านเจ้าเมืองคงพอใจในการที่มาคราวนี้ และการที่ต้อนรับจะบริบูรณ์ทุกอย่าง ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอเล็ก ๆ นั้นสาละวนเพลิน

ด้วยทอดพระเนตรสมุดรูปถ่าย เมื่อเสด็จประทับอยู่ครึ่งนาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินกลับ ได้มีรับสั่งให้พวกเราไปเฝ้าในเย็นวันนั้นเพื่อดูละคอนอีกครั้งหนึ่ง

ครั้นเวลาค่ำประมาณ ๑๐ นาฬิกา ท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะจึงพากันไปยังพลับพลา พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกอยู่แล้วประทับทอดพระเนตรละคอนชนิดหนึ่ง ซึ่งสตรีรุ่น ๆ แต่งตัวอย่างฉูดฉาดมากเป็นผู้เล่น ค่ำวันนี้มีนายทหารเรือรบฝรั่งเศส และพวกฝรั่งเศสผู้มาตรวจสุริยอุปราคาเฝ้าด้วยหลายนาย กับทั้งชาวยุโรปที่รับราชการในรัฐบาลสยามด้วยหลายคน มีกัปตันบุชเจ้าพนักงานประจำตำแหน่งเจ้าท่ากรุงเทพ ฯ กัปตัน วัลรอนด์ ผู้บังคับการเรือรบหลวง อิมเปรกนะบล (ยงยศอโยชฌิยา) สวมเครื่องแบบคล้ายคลึงกับราชนาวี (อังกฤษ) มาก ละคอนที่เล่นวันนี้ดูเหมือนพระเจ้าแผ่นดินพอพระราชหฤทัยมาก เล่นจับระบำชนิดหนึ่ง รำให้เข้ากับจังหวะดนตรีของประเทศดังได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากดนตรีวงนี้พระเจ้าแผ่นดินยังมีแตรวงอย่างดีแบบยุโรปวงหนึ่ง และท่านกลาโหมก็มีวงหนึ่ง ซึ่งท่านมีความเอื้อเฟื้อจัดส่งมาเล่นในเวลาพวกเรากินอาหารตอนเย็นในวันต้นที่เรามาถึง และได้เล่นเพลงเต้นรำและเพลงขับได้อย่างน่าชมเชยที่สุด เมื่อดูละคอนได้สักครู่พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งให้เรียกผู้เป็นตัวละคอนเล่นต่าง ๆ เข้ามาใกล้ แล้วทรงอธิบายถึงลักษณะตัวเรื่องประทาน เซอร์ แฮรี ออด ทรงแจ้งว่าผู้เล่นเป็นใครด้วยทุกคราวไป เป็นการแปลกอยู่ที่ได้ทราบว่าผู้ที่เล่นนั้นโดยมากเป็นธิดาของผู้ว่าราชการหัวเมืองต่าง ๆ และเป็นธิดาข้าราชการของพระเจ้าแผ่นดิน (๑) ธรรมเนียมเมืองไทยดูเหมือนบุตรหญิงเขาไม่ถือกันว่ามีราคา

---

(๑) ตัวละคอนที่เซอร์ แฮรี ออด กล่าวถึงนี้ เป็นละคอนชั้นเด็กในเวลานั้น ที่ว่าเป็นธิดาข้าราชการหัวเมือง คือ เจ้าจอมมารดาแสง รัชกาลที่ ๔ ธิดาพระยาไชยวิชิต (ช่วง) วันนั้นแต่งเป็นนายโรงเอก ที่ว่าเป็นธิดาข้าราชการ คือ เจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๔ ธิดาพระยาบำเรอภักดิ์ (ดิศ) วันนั้นแต่งเป็นนางเอก

ค่างวดอะไรนัก และจะยินดีที่จะปล่อยปละไปให้พ้นเสียได้โดยเอาเข้าไปฝากไว้ในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้าแผ่นดินโปรดการมหรสพเหล่านี้ ในวิธีรำดูเหมือนพระองค์ทรงชำนิชำนาญจริง ๆ และเราได้ทราบว่าบางคราวพระองค์ทรงสำราญพระราชหฤทัย เสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่จนดึกดื่น ในคราวนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับว่า พระองค์มีความเหน็ดเหนื่อยด้วยราชกิจที่ได้ทรงกระทำ เมื่อตอนกลางวันที่ทอดพระเนตรอุปราคา และพระราชทานโอกาสให้เรากราบถวายบังคมลามาแต่หัวค่ำ

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ สิงหาคม มีพระบรมราชโองการ ให้พวกเราไปยังพลับพลา ได้พยายามฉายพระบรมรูปและรูปพวกในคณะผู้ว่าราชการไว้อีก เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ได้มานี้ แต่เครื่องถ่ายชำรุด ความพยายามแห่งคนฉายรูปของเราในคราวนี้จึงไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนคราวอื่น ๆ

แล้วพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ เซอร์ แฮรีกับคุณหญิงออด เข้าไปลาข้าราชการฝ่ายใน พระเจ้าแผ่นดินเสด็จทรงนำไป นายนาวาเอก เอดีย์ และนายพันตรี แมกแนร์ นั้นก็โปรดให้เข้าไปด้วย เมื่อเข้าไปถึงข้างในได้พบปะเหล่าผู้เป็นประธานฝ่ายใน แต่งกายด้วยผ้าทองอย่างงามมาก ประดับเครื่องอาภรณ์แลพราวตา พระองค์เจ้าหญิงที่ทรงพระเจริญเป็นผู้ทรงเลี้ยงเครื่องดื่ม และพระเจ้าแผ่นดินได้มีพระราชดำรัสเป็นภาษาอังกฤษกับท่านเจ้าเมืองอยู่นาน ได้ทรงแสดงความพอพระราชหฤทัยบ่อย ๆ ถึงที่ได้ทรงกระทำความคุ้นเคยกับ เซอร์ แฮรี และคุณหญิงออด ทรงหวังว่าพระราชไมตรีอย่างสนิทสนมในระหว่าง ๒ ประเทศจะดำรงอยู่สืบไป แล้วทรงอธิบายตอบข้อที่ เซอร์ แฮรี ออด กราบทูลถามถึงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินที่สองแห่งกรุงสยามว่าด้วยอย่างไร และเหตุไรจึงตั้งแต่งขึ้นไว้ ขณะเมื่อท่านเจ้าเมืองเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินอยู่นั้น พระเจ้าลูกเธอทั้งพระองค์เจ้าหญิงและพระองค์เจ้าชาย ได้ทรงต้อนรับพวกที่ไปกับท่านเจ้าเมือง

ที่ในท้องพระโรง ทรงแจกการ์ดและพระรูปถ่ายแก่พวกเหล่านั้น และทรงแสดงความหวังในที่พระเจ้าแผ่นดินคงจะได้เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

เมื่อพวกเรากราบถวายบังคมลามา พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงประทานพระหัตถ์ให้สัมผัสทั้งหมด และเมื่อท่านเจ้าเมืองทูลลาก็ทรงแสดงความหวังพระหฤทัยว่า เซอร์ แฮรี จะสามารถมาเฝ้าถึงในกรุงเทพ ฯ สักวันหนึ่ง และมีรับสั่งถามว่า ถ้าพระองค์จะเสด็จเมืองสิงคโปร์ ท่านเจ้าเมืองจะมีความยินดีต้อนรับเสด็จฤๅไม่ ท่านเจ้าเมืองกราบทูลสนองว่า ไม่มีสิ่งไรจะทำให้มีความปลื้มใจยิ่งกว่าที่จะได้ รับพระราชทานเกียรติยศใน ที่พระบาทสมเด็จพระ-เจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมเยือนเมืองสิงคโปร์

ครั้นพวกเราออกจากวัง (พลับพลา) มา พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับกรุงเทพพระมหานคร ขณะเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จห่างออกจากฝั่งทะเลแล้ว บรรดาข้าราชการสยาม คณะกงสุลและชาวยุโรปอื่น ๆ ต่าง ก็ลง เรือไฟ ต่าง ๆ ที่ จัดให้ ไว้ ใช้ ตาม เสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมายังพระนครกรุงเทพ ฯ เรือสเตลไลต์ และเรือกราสหอปเปอร์ ก็ออกไปเมืองฮ่องกง เรือเฟรลอง ไปเมืองไซ่ง่อน เรือสารถิ ใช้เป็นเรือสำหรับบรรทุกพวกนักดาราศาสตร์และเครื่องมือวิทยาศาสตร์ เรือไปโห มีท่านเจ้าเมืองกับพวกก็ออกจากอ่าวไป ในเวลาก่อนมืดหน่อยหนึ่ง และฝั่งทะเลซึ่งในเวลาก่อนหน้านี้ ๒-๓ นาฬิกาเต็มไปด้วยฝูงชน ก็คืนคงสู่สภาพแห่ง ความเปลี่ยวเปล่าตามเคยในเร็วพลัน

ถ้าจะจบบรรยายเรื่องนี้เสีย โดยมิได้ชมถึงการที่พระเจ้า แผ่นดินสยามและข้า ราชการของพระองค์ได้ละขนบธรรมเนียมเก่า อันเป็นเครื่องถ่วงความเจริญ เพื่อพระราชทานเกียรติยศแก่ท่านเจ้าเมืองในครั้งนี้ด้วยนั้นหาควรไม่ (อังกฤษ) ผู้ที่คุ้นเคยกับไทย และขนบธรรมเนียมของไทย ได้

สังเกตเห็นว่า ที่ในราชสำนักจะได้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างหมดจด เช่นทรงรับแขกเมืองครั้งนี้ แต่ก่อนมามิได้เคยปรากฏ เป็นต้นว่าเปิดพระราชมนเทียรพระราชทานโอกาสให้แขกเมืองเข้าไปได้ไม่ห้ามหวง และโปรดให้พบปะกับฝ่ายในให้ออกมารับแขกเมืองโดยเปิดเผย ส่วนเจ้านายในราชสกุลที่ทรงพระเยาว์ก็ทรงยอมให้สมาคมกับแขกเมือง ชาวอังกฤษได้อย่างกิริยาเป็นฉันทมิตรสนิทสนม เรื่องราวของคณะทูตต่าง ๆ และจดหมายเหตุของผู้ที่ได้เข้ามาเยี่ยมเยือนกรุงสยามแต่ก่อน มีแต่บันทึกเรื่องร้องทุกข์ที่ถูกขัดขวางไม่ยอมให้กระทำความคุ้นเคยพูดจากับราชสำนัก และมีการหวงห้ามตามขนบธรรมเนียมและพิธีของชาวสยามมากมาย นายครอฟอร์ด ก็ดี รายาปรุก และเซอร์ ยอนเบาริง ก็ดี ก็ได้กล่าวความเหล่านี้ไว้ และท่านเหล่านั้นได้เล่าเรื่องราวอย่างยืดยาวว่า ธรรมเนียมการกีดกันต่าง ๆ เช่นนั้นมีอยู่ทั่วไป จนกระทำความขัดข้องแก่พวกในคณะของท่านมากมาย แม้แต่เรื่องเหน็บกระบี่เข้าเฝ้าก็ต้องถูกห้ามปราม แต่ในคราวนี้ไม่มีการแสดงให้แขกเมืองรู้สึกอย่างเช่นนั้นเลย พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางของพระองค์กลับสมาคมกับแขกเมืองอย่างยอมให้อิสระเท่ากับเป็นผู้เสมอกัน และดูเหมือนจะมุ่งให้คล้อยตามธรรมเนียมของแขกที่มาหา การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในชนชาติที่ไม่เคยยอมเปลี่ยนแปลงดังนี้ ดูเป็นเครื่องหมายว่าความไม่ยอมเขยื้อนออกจากที่ของพลเมืองนั้น ยังอาจมีทางจะได้รับความคล้อยไปตามชาติที่มีความเจริญเพราะความคุ้นเคยกับประเทศที่มีความเจริญต่อไป ในวันหน้า

ชาวสยามโดยปรกติเป็นคนมีอัธยาศัยสงบเสงี่ยมและน่าคบหา ทั้งเฉลียวฉลาดและว่องไว แต่ดูชอบสนุกมากกว่าทำการงาน ไม่เป็นผู้ชอบความวิวาทฤๅจะเห็นชอบในการเปลี่ยนแปลง และกล่าวกันว่า นิสัยใจคอของชาวสยามเกลียดชังความไม่สุจริต ชาวสยามมีรูปพรรณสัณฐานเตี้ย พวก

ผู้หญิงโดยมากดูเหมือนหาที่สูงกว่า ๕ ฟีตขึ้นไปก็โดยยาก เครื่องนุ่งห่มผู้ชายใช้เสื้อกระบอกหลวม ๆ (ที่จริงนิยมเสื้อที่คับ) มีแขนและตัวยาวลงมาถึงเอว และขัดดุมจนถึงคอ (ไม่เปิดแบะคอเสื้อ) กับมีนุ่งเป็นผ้าทอของพื้นเมือง ยาวประมาณ ๓ หลา และกว้าง ๑ หลา พันรอบเอวแล้วม้วนเอามาไว้ในหว่างขา (โจงกระเบน) ได้ เพื่อให้รูปอย่างกางเกง (นิกเกอร์บอกเกอร์) น่องและเท้าปล่อยไว้ให้เปลือย (ไม่สวมถุงน่องรองเท้า) แต่ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถ้าจะออกนอกบ้าน มักใช้สวมรองเท้า ฤๅรองเท้าแตะ พวกผู้หญิงแต่งตัวคล้ายพวกผู้ชายมาก ถ้าไม่ใช้เสื้อกระบอกก็ถนัดใช้ผ้าห่มคลุมพาดบ่า (สไบเฉียง) เป็นเครื่องคลุมร่างกายได้บางส่วนเท่านั้น ทั้งผู้หญิงผู้ชายใช้โกนศีรษะเหลือไว้แต่เบื้องบนเป็นกระเปาะ (ผมมหาดไทย ผมปีก) ประมาณยาวขนาดเท่ากันกับแปรงปัดผ้าธรรมดา ซึ่งดูก็แปลกอยู่ เขากล่าวกันว่า ผู้ชายและผู้หญิงไว้ผมผิดกัน แต่ฝ่ายเราสังเกตไม่ออก เว้นแต่จะเป็นด้วยผู้ชายประจงในเรื่องโกนมากกว่า เด็กเล็ก ๆ เอาผมไว้จนอายุได้ ๑๐ ฤๅ ๑๑ ขวบ ก็โกนเสีย ในการโกนผมมีพิธีใหญ่โต และถ้าเป็นเจ้าก็มีการสมโภชอย่างเอิกเกริก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงชี้ให้เซอร์ แฮรี ออด ดูเจ้าชายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระองค์มีรับสั่งจะได้โกน (โสกันต์) ในปีหน้า (๑) และทรงเชิญให้ หิส เอกษเลนศิ มากรุงเทพ ฯ เพื่อดูพระราชพิธี ซึ่งทรงรับรองแก่ หิส เอกษเลนศิ ว่าจะเป็นงานใหญ่น่าดูมาก

ประเพณีแปลกของกรุงสยามมีอย่างหนึ่ง คือ มีพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์พร้อมกัน แต่ในเวลานี้ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เพราะพระองค์หลังเสด็จสวรรคตเสียเมื่อปี (ค.ศ.) ๑๘๖๖ เหตุแลพงศาวดารของการที่มี

---

(๑) คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นี้ดูเหมือนไม่ใคร่เข้าใจกันโดยมาก จึงเห็นควรจะนำพระบรมราชาธิบาย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเมื่อ เซอร์ แฮรี ออด กราบทูลถามนั้นมากล่าวไว้ด้วย ความว่า พระเจ้า-แผ่นดินที่ ๒ เป็นผู้ซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันว่ามีสิทธิในราชสมบัติถัดจากพระเจ้าแผ่นดินที่ได้พร้อมกันถวายราชสมบัติ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ อยู่ในขณะนั้น ข้าราชการก็มักถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ และตั้งเจ้านายองค์ที่มีสิทธิดีที่สุดขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒

ถ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เสด็จทิวงคต พระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะทรงตั้งผู้ใดเป็นแทนได้ แต่ไม่ใคร่จะเป็นธรรมเนียมที่จะต้องทำเช่นนั้น มักปล่อยตำแหน่งให้ว่างอยู่จนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ เสด็จสวรรคต อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นั้น ดูเหมือนแล้วแต่พระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะพระราชทานอย่างไร แต่เดิมมาดูเหมือนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ มีอำนาจมากกว่าในชั้นหลังที่ล่วงมานี้ ความประสงค์ที่ตั้งแบบธรรมเนียมมีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นี้ แท้จริงคือจะป้องกันความแตกร้าวในเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต เพราะการรับราชสมบัติต้องเป็นทางทายาทในพระราชวงศ์ และการเลือกผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็อาศัยความพร้อมเพรียงของขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงเห็นได้ชัดว่าเมื่อเลือกพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ถ้าตั้งรัชทายาทได้ด้วย ก็จะมิใคร่มีช่องทางน้อยที่จะเกิดการวิวาท อันจะเป็นภัยต่อสันติสุขของบ้านเมืองของประเทศ

กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔

เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑

ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ

หม่อมอนุวัตรวรพงศ์ สิงหนัท ในพระองค์เจ้าปรีดา

ให้หอพระสมุด ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้จดหมายเหตุที่บังเกิดมี เมื่อเวลาสุริยุปราคาเป็นในวัน ๓ ฯ ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศกไว้ให้ท่านทั้งปวงทราบดังนี้ :-

ที่ค่ายหลวงหว้ากอ เป็นที่ทรงพระราชดำริว่าจะเป็นที่ควร จะเห็นเป็นกลางคราสสุริยุปราคาสิ้นดวง แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ไปตั้งแต่งไว้เป็นที่ประทับนั้นมีกำหนด ลองติชูด ๙๙ องศา ๔๐ ลิปดา ๒๐ พิลิพคิดมาแต่ที่ครูครินวิช เป็นทิศตะวันตกกรุงเทพ ฯ ไปเพียง ๔๙ ลิปดา กับ ๔๐ พิลิพ เวลาผิดกันกับกรุงเทพ ฯ ๓ นาที กับ ๑๖ วินาที เศษเล็กน้อย มีลาติตุดขิปทุวิ เหนือ ๑๑ องศา ๔๑ ลิปดา ๔๐ พิลิพ เป็นข้างใต้กรุงเทพ ฯ ลงไป ๒ องศา ๓ ลิปดา ๒๙ พิลิพ

ที่ค่ายหลวงหว้ากอ ทรงพยากรณ์ว่าจะจับทิศพายัพเวลา ๑๐ นาฬิกา กับ ๖ นาที แต่เที่ยงคืน แต่เกิดเมฆฝนดำมืดมิดบิดเสียหมดไม่เห็นเลยเมื่อแรกจับ อยู่มาจนเวลา ๑๐ นาฬิกา กับ ๔๖ นาที เมฆจึงจางออกไป เห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้วสักส่วนหนึ่ง ยังเหลือสักสองส่วนดวงพระอาทิตย์ เมื่อนั้นจึงได้ประโคมสรงมุรธาภิเษก ในระหว่างนั้น เมฆ

ขาวดำบิดดวงพระอาทิตย์ เห็นบ้างในระหว่าง ๆ ไม่เห็นบ้าง คราสคือที่แหว่งไม่หันไปทิศไหน เดินตรงไปทีเดียว เมื่อเวลาสรงพระมุรธาภิเษกแล้ว นาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกา กับ ๕ นาทีแต่เที่ยงคืน จึงได้ทรงประเคนสำรับพระสงฆ์ รับสั่งว่ายังอีกกึ่งนาฬิกาจึงจะสิ้นดวงให้รีบฉันเถิด คราสก็ตรงเข้าไปแต่ทิศพายัพ เหลือข้างทิศอาคเนย์ เมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกา กับ ๒๕ นาที แดดไม่ร้อน แสงร้อนอ่อนมาก คนร้องกันว่าเหมือนเดือนหงาย ครั้นถึง ๓๐ นาที ดวงพระอาทิตย์เหลือน้อย ถ้าจะคิดดวงพระอาทิตย์แบ่งสัก ๑๒ ส่วน จะเหลืออยู่ไม่ถึงส่วน ๑ เมื่อนั้นท้องฟ้าตรงดวงพระอาทิตย์ไปจนข้างตะวันตก เป็นต้นลม สว่างไม่มีเมฆเลยทีเดียว คนร้องว่าหมดแล้ว เห็นดาวแล้วอื้ออึงมาก แต่ที่จริงยังไม่หมด ไปหมดต่อ ๑๑ นาฬิกา ๓๖ นาที ๒๒ วินาที

เมื่อดวงพระอาทิตย์เหลือน้อย ดูในกล้องก็เห็นเป็นเส้นขอบโอบวงมืดอยู่ เพราะดูด้วยกล้องที่กำบังด้วยกระจกสี แต่ดูด้วยตาเปล่าวงขอบนั้นรัดกลมเข้ามาดูเหมือนดวงดาว แต่รัดเล็กเข้าไปทุกทีเหมือนตัวหิ่งห้อยแล้วจึงหายไป มีแต่สีขาวหลัวคล้ายเมฆขาวล้อมรอบวงดำอยู่ ครั้นดวงพระ-อาทิตย์ลับหายไป นาฬิกาคนถือดูก็ไม่เห็น มืดเหมือนกลางคืน ครั้นไปประมาณนาที ๑ ฤๅยังไรไม่แน่เพราะไม่เห็นนาฬิกา ในกล้องแลเห็นเป็นกิ่งงางอน ๆ ช้อนไปข้างทิศตะวันออกของดวงดำที่ทับพระอาทิตย์อยู่ จมอยู่ในแสงขาวหลัว ๆ รอบดวงดำนั้น เมื่อส่องด้วยกล้องใหญ่ คล้าย ๆ กิ่งลั่นทมฤๅการัง เขากวางปลายบ้าน ๆ ไม่แหลม แต่ดูเห็นว่าเป็นของมีตัวแท้ จะเป็นรัศมีบันดาลนั้นหามิได้ ของก็ไม่ควรจะเห็น เพราะแสงขาวชักให้เห็นออกมา เหมือนกะแปะที่วางไว้ในถ้วยใหญ่ คนที่อยู่ข้างหนึ่งขอบถ้วยยังไม่เห็นแล้ว ครั้นน้ำเทลงในถ้วยถึงกะแปะไม่ลอยขึ้นไม่กระเทือน

ไป คนไม่ชะเง้อขึ้นก็เห็นได้ด้วยกำลังเงาน้ำชัก ครั้นล่วงไปอีกสัก ๓ นาที จนดวงพระอาทิตย์จะผุดออกข้างทิศพายัพ ก็เห็นเป็นเงาเช่นนั้นเคียงติดกันเป็นคู่ออกข้างทิศพายัพอีก ของเดิมก็ไม่หายไป ครั้นล่วงมาสัก ๕ นาทีเศษ เห็นเป็นพื้นเลื่อยทิวงดำน้อย ๆ ข้างทิศประจิมค่อนหรดีในดวงดำนั้น ครั้นแล้วพระอาทิตย์ผุดออกมา มีรัศมีเป็นแสงสว่างเห็นนาฬิกาได้ ขณะนั้นนาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกา กับ ๔๓ นาที ๗ วินาที ถูกต้องกับที่ทรงพยากรณ์ไว้ไม่คลาดเลย พ้นนั้นไปไม่ได้ทรงกำหนด เพราะแสงพระอาทิตย์กล้าหนักขึ้นทุกที ได้ทอดพระเนตรต่อเมื่อจวนจะหลุดคราส ก็คงอยู่ทิศอาคเนย์ จนหลุดบ่ายโมง ๑ กับ ๙ นาที เกินที่ทรงพยากรณ์ไปนาที ๑

การครั้งนี้ได้ทรงปฏิญญาการฉลองการบูชาแก่เทวดารักษาพระราชวังและพระนคร และเทวดาเจ้าป่า ขอให้ท้องฟ้าสว่างในระหว่างบาทนาฬิกาเดียว เทวดาอารักษ์ทั้งในกรุง ฯ นอกกรุง ฯ ดูเหมือนช่วยทำให้สำเร็จดังพระราชประสงค์ ควรขอบใจเทวดาที่พึ่งพระราชปฏิญญา ทำให้สมพระราชประสงค์เป็นอัศจรรย์ เทวดาได้เครื่องสังเวยลางคราวเล็กน้อยดอก ยังรับอาสาทำให้สำเร็จพระราชประสงค์ได้ เห็นด้วยในพระราชดำริ ก็ท่านผู้เป็นพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดตามยศถาบรรดาศักดิ์ และพระราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญเล่าก็ได้รับนิตยภัตมากกว่าเทพยดานั้นอีก แต่ไม่มีใครคิดฉลองพระเดชพระคุณเอาใจใส่ให้ละเอียด กำหนดให้แน่ ให้สมพระราชประสงค์บ้างเลย

ที่กรุงเทพ ฯ ทรงคำนวณกะการแล้วเป็นแน่ ว่าเห็นจะจับทิศพายัพเวลา ๑๐ นาฬิกากับ ๓ นาทีเศษ แล้วคราสจะค่อยเร่ไปทิศประจิม ทิศหรดีจนทิศทักษิณ จะจับมากที่สุด แหว่งข้างทิศทักษิณ เหลือข้างทิศอุดร น้อยเป็นที่สุด ดวงพระอาทิตย์แบ่ง ๑๒ ส่วน จะจับเสียสัก ๑๑ ส่วนเศษ

จะเหลืออยู่สักส่วนหย่อน ๆ เมื่อเวลาดี ๑๑ นาฬิกา กับ ๔๔ นาที เป็นที่สุด แล้วคราสจะเร่แต่ทักษิณไปอาคเนย์ คายออกหลุดทิศอาคเนย์ เวลาบ่าย ๑ โมง กับ ๑๒ นาที การนี้เป็นแต่การทรงคำนวณไม่ได้เห็น แต่ที่จะเป็นก็คงจะไม่คลาดกำหนดนี้นัก แต่ผู้อยู่รักษาพระนคร รักษาพระราชวัง ใจสกปรกเหม่นเหม่นักไม่ละการใจไพร่ ถึงพูดด้วยก็ไม่พอใจฟัง ไม่เอาใจใส่ พอใจพูดถึงแต่เวลาจับว่าจับโมงนั้นบาทนี้ ถูกของโหรนายนั้นนายโน้นเท่านั้น แล้วก็มัวแต่จะเอาเงินแจกฤาจะเอกเขนก ท่ายศคนผู้ใหญ่ไต่สูงไม่เอาใจใส่การละเอียด ถามใครก็ไม่ได้ความ

อนึ่ง เมื่อแรกจับนั้น ถึงพอใจพูดกันว่าจับบาทนั้นโมงนั้นก็พูดโง่ ๆ เซอะ ๆ ด้วยเหตุสองประการ ประการหนึ่ง คือ นาฬิกาก็ไม่ได้ตรวจตราตั้งวัดวาด้วยเครื่องมือ แล้วคำนวณสอบสวนให้ถูกต้องกับเวลาพระอาทิตย์ เป็นแต่เห็นว่าสว่างแล้วก็ย่ำรุ่ง นับถือว่าเป็นต้นวัน ไม่ได้เหยียบชั้นคำนวณก่อน เวลาจับนั้นไม่ชอบกลเลย เป็นแต่ไว้ให้หัวพันและไพร่หลวงชาวนาฬิกาสมมุติว่าเป็นผู้รู้แต่ชื่อ เป็นแต่ที่นับถือของพระสงฆ์แก่ ๆ ชาววัดมักพูดกันพนักงานนาฬิกาหลวงนั้น เขาชื่อพันทิวาทิตย์ พันพินิตจันทรา เขาดูเวลาพระอาทิตย์พระจันทร์ทั้งกลางวันกลางคืน เขาผลัดกันตื่นอยู่ไม่หลับ นับเม็ดในขันนาฬิกาว่ากี่บาทต่อกี่บาทไม่คลาดเลย ใครจะสู้เขาได้ นาฬิกาในพระราชวังแน่กว่าที่ไหน ๆ หมด พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ มักพูดกันอย่างนี้ ถึงพวกโหรนี้แต่ละนาย ๆ บวชแก่วัดมาหลาย ๆ ปี ใจหยาบคายโล้เล้เฉินเช่ยอย่างนี้เหมือนกับชาววัดสำหรับจะมานั่งรับนั่งออ ชมยศคนที่อยากอวดยศทำปั้นปึ่งขึงโส ไว้ตัวเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่าเปล่า ๆ ไม่เอาใจใส่ในการเป็นวิสัยของความรู้วิทยา เป็นการละเอียดการประหลาด ควรเป็นที่สังเกตจดหมายเหตุไว้เป็นตัวอย่างสืบไปภายหน้า ก็เพราะนาฬิกาตั้งไม่แน่อย่างว่ามานี้

อย่างหนึ่ง เป็นที่ให้ผิดจากจริงอีกอย่างหนึ่ง เพราะดูดวงพระอาทิตย์ด้วยการดูหยาบคายนัก คือตั้งขันน้ำลงดูบ้าง เอากระจกฉายดูบ้าง ป้องหน้าดูบ้าง เอากระจกเงา ฤๅแว่นตา ลนควันได้ควันเทียนดูบ้าง เครื่องมือหยาบคายสกปรกอย่างนี้ แรกจับแต่น้อยก็ไม่เห็น ได้มีพระบรมราชโองการทรงดำรัสยืนยันว่าแต่ครั้งหลัง ๆ มามีผู้ดูสุริยุปราคาด้วยแว่นสำหรับวัดแดด มีกระจกเขียวกระจกแดงต่าง ๆ กัน กล้องส่องมีกระจกเขียวกระจกแดงเหลืองต่าง ๆ บังตาบ้าง เห็นว่าจับแล้วบอกแก่โหร ๆ ก็เอามือป้องหน้าดู เถียงว่ายังไม่จับช้าอยู่หลาย ๆ นาที จึงยอมให้ประโคมว่าจับ ตั้งแต่นี้ไปการหยาบ ๆ ไพร่ ๆ สกปรกอย่างใจชาววัด คนมาแต่วัดเช่นนี้ ให้พวกโหรคิดเงือดงดเสีย จงเอาใจใส่การให้ละเอียดตามพนักงานของตัว อย่ารับเบี้ยหวัดเสียเปล่า ให้ลอกเอาจดหมายเหตุนี้ไว้สำหรับกรมสำหรับตัวสืบต่อไปทุกนายทุกคน

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ
ท้าวสมศักดิ์ (เนย)
ท้าวโสภานิเวศ (ลิ้ม)
ท้าวอินทรสุริยา
ท้าวทรงกันดาล (ศรี)
ท้าวพิพัฒน์โภชา
ท้าวศรีสัตยานุรักษ์
ท้าวรักษามณเฑียร
เจ้าพระยายมราช (แก้ว)
พระยาสีหราชเดโชไชย (พิณ)
พระยาราชสุภาวดี (ปาน)
พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย)

พระยาพิไชยสงคราม
พระยาราชสัมภาราการ
พระยาพระกฤษณรักษ์
พระยาราชวังสรรค์
พระยาประจักษ์วรวิไสย
พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ
พระยาจ่าแสนบดี (ขลิบ)
พระยาเวียงใน
พระยาไพบูลย์สมบัติ (เอี่ยม)
พระยาภักดีสงคราม
พระยาเทพมณเฑียร
พระวิชิตมนตรี
พระมหาบุรีรมย์
พระกัลยาภักดี
จมื่นมหาดเล็ก
พระพิไชยสรเดช
พระชนะรณชิต
พระศรียศประเทศมนตรี
พระพิเดชสงคราม
พระพิพากษานานาประเทศ
พระศรีเสนา
หลวงพิพิธมณเฑียร
หลวงนังคัลกิจบรรหาร

หลวงประชาฤทธิฎาไชย

หลวงวิสูตรสมบัติ

ขุนอักษรสมบัติ เสมียนตรา

ขุนธนศักดิ์

สมิงสิทธิราชา

ขุนรุดอักษร เสมียนตรา

นายหัสบำเรอ (ชา)

รายนามข้างบนนี้ ในต้นฉบับที่ได้มา หาปรากฏว่าเกี่ยวข้องแก่เรื่องที่ประกาศอย่างไรไม่ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นผู้ที่ได้มาคัดเอาจดหมายเหตุไปตามกระแสรับสั่ง ผู้เป็นต้นรับสั่งจึงจดนามลงไว้.

จดหมายเหตุ
เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร

บานแพนกเดิม

วันพฤหัสบดี เดือนสาม แรมสิบสองค่ำ จุลศักราช พันสองร้อยสามสิบสาม ปีมะแม ตรีศก ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชสุภาวดีศรีสัจเทพนารายณ์ สมุหมาตยาธิบดี ศรีสุเรนทราเมศวร พระสุรัสวดีกลาง ได้เรียบเรียงเรื่องราวในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่วันทรงพระประชวร จนถึงวันสวรรคต กาลก็ล่วงนานมาจะถึงสี่ปีแล้ว แต่ก่อนก็ได้ตั้งใจว่า จะเรียงไว้เป็นจดหมายเหตุ แล้วจะให้เจ้าคุณสาสนโสภณแต่งเป็นคำเทศน์ ไว้สำหรับเมื่อทำบุญฉลองพระเดชพระคุณในเพ็ญเดือนสิบเอ็ด ก็ยังหาได้เรียบเรียงขึ้นไว้ไม่ บัดนี้กาลก็ล่วงมานาน ที่ได้เห็นและจำไว้ได้เกือบจะฟั่นเฟือน จะแต่งไปก็จะขาด ๆ เหลือ ๆ พลั้งพลาดบ้าง ครั้นจะไปอาศัยจดหมายเหตุในกรมพระอาลักษณ์ ก็จะได้แต่ความข้างหน้า ความข้างในไม่มีผู้ใดจะจำได้ ด้วยไม่ได้ยิน ไม่ได้เห็น ผู้ที่ได้ยินได้เห็นจำได้มีน้อยตัว ด้วยความดีวิเศษเป็นอัศจรรย์ที่พระองค์รักษาพระสติดับทุกขเวทนาในพระสรีรร่างกาย มิได้ปล่อยให้กระสับกระส่ายกระวนกระวายไป ตั้งแต่ทรงพระประชวรจนสวรรคต พระองค์ทรงปรารถนาไว้ประการใด ก็ได้ดังพระราชประสงค์ทุกประการ ความอันนี้จะไม่เรียบเรียงลงไว้ก็จะสูญไป ชนภายหน้าและค่าทูลละออง ฯ ที่สวามิภักดิ์ก็จะไม่ได้ยินได้รู้ อนึ่งแต่ก่อนพระองค์ก็ได้ทรงเที่ยวเสาะแสวงหาทางศาสนาที่เป็นสัมมาปฏิบัติ พระองค์ก็ได้เลือกจัดคัดมาฝึกหัดเล่าเรียนศึกษาทุก ๆ ศาสนา มี ยะโฮวา และเยซูมะหะหมัด เป็นต้น พระองค์ก็ได้ทรงเลือกสรรหาศาสนาไหนจะดี จะเป็นที่ดับทุกข์ได้ในภพนี้และภพหน้า พระองค์ได้ทรงศึกษาเสาะแสวงหาในพวก

บาทหลวง และฝรั่งอังกฤษ ก็ไม่ได้มีวิเศษเลยทุกศาสนา พบแต่เรื่องศาสนาที่ บังคับเกณฑ์กันให้เชื่อให้นับถือ ไม่ได้มีวิเศษสิ่งใดในศาสนานั้น ๆ ได้แต่วิชาและภาษาต่าง ๆ มาไว้เป็นเครื่องประดับคดีโลกเท่านั้น คดีธรรมที่จะเป็นเครื่องดับทุกขเวทนาในเวลาใกล้จะตาย ในศาสนาอื่นมิได้พบปะเลย พระองค์จึงได้ทรงยกย่องว่าศาสนาพระสมณโคดมวิเศษประเสริฐกว่าศาสนาที่มีในโลกนี้ พระองค์จึงทรงพระอุตสาหะพากเพียรฝึกหัดชำนิชำนาญในการพระพุทธศาสนาได้แล้ว จึงได้ยกย่องขึ้นเป็นพวกธรรมยุติก-นิกายพวกหนึ่ง ลัทธิทางศาสนาของพระองค์ก็ได้แผ่ซ่านกว้างขวางออกไปเป็นอันมาก ชนทั้งหลายที่ได้ยินได้ฟังก็ยินดีนับถือฝึกหัดตามเสด็จเป็นอันมาก เมื่อพระองค์เสด็จกลับเข้ามาว่าราชการแผ่นดิน ก็เพื่อจะให้การศาสนามีกำลังขึ้น คนทั้งหลายที่ไม่รู้การในพระอัธยาศัย ก็จะสำคัญใจว่าพระองค์จะมิเบื่อหน่ายในการศาสนาเสียแล้วหรือ จึงได้ละทิ้งลัทธิอันนี้เสีย แต่ที่จริงนั้นพระองค์มิได้มีความเบื่อหน่ายเลย ตั้งแต่ได้เสวยสิริราชสมบัติมา ได้ทรงบำเพ็ญทานการพระราชกุศลก็ใหญ่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น เหตุไรเล่า เพราะเป็นของที่พระองค์ได้ทรงประพฤติปฏิบัติมาช้านานแล้ว เป็นหนทางที่วิเศษ เมื่อพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ก็ได้สั่งสอนชนทั้งหลายให้รู้ทางหัดใจไว้เมื่อเข้าช่องแคบ คือเวลาจะใกล้ตาย หรือทุกข์ภัยสิ่งใดมีมา สิ้นปัญญาเข้าแล้วก็จะได้เอาไว้สำหรับเป็นเครื่องดับทุกข์ คือ อนิจจัง ทุกขังอนัตตา ความที่พระองค์ได้ทรงเผื่อแผ่ไว้แก่สมณพราหมณาจารย์ ข้าราชการใหญ่น้อย และอาณาประชาราษฎรด้วยทางคดีโลกก็มี ทางคดีธรรมก็มีด้วยสวรรคสมบัติก็มี โลกียสมบัติก็มี ที่สุดจนแผ่เมตตาจิตทั่วถึงกันไปไม่ว่าไพร่กระฎุมพี ผู้ดีเข็ญใจ สุดแต่ความปรารถนาของคนทั้งหลายปรารถนาดีก็พระราชทานดีให้ ปรารถนาชั่วก็พระราชทานชั่วให้ จนชุบเลี้ยง

ข้าราชการก็หาได้ทรงคิดว่าเป็นข้ากับเจ้า เป็นเขาเป็นเรา เลี้ยงข้าราชการเหมือนอย่างบิดาเลี้ยงบุตร ผู้ใดทำผิดก็ลงโทษตามผิด ผู้ใดทำชอบก็โปรดพระราชทานตามชอบ ได้ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาวแก่คนทั้งหลายทุกประการ ชนทั้งหลายจึงได้นิยมยินดีนับถือรักใคร่ในพระองค์เป็นอันมาก ก็บัดนี้พระองค์สวรรคตล่วงลับไปแล้ว ชนทั้งหลายมีความนับถือ ปรารถนาจะใคร่สดับตรับฟังอิทธิปาฏิหาริย์ของพระองค์ ตั้งแต่ทรงพระประชวรจนสวรรคต อยากจะใคร่ได้ยินได้ฟัง ครั้นจะไม่เรียบเรียงเรื่องราวลงไว้ ความดีวิเศษของพระองค์ก็จะเสื่อมสูญไป ครั้นจะเรียบเรียงลงไว้เล่า เกลือกจะมีความผิดด้วยเกี่ยวในการแผ่นดิน จะทำฉันใดดี จะเรียบเรียงไปตามพระกระแสที่รับสั่งไว้อย่างไร จะเรียบเรียงตามไปอย่างนั้น ก็เกลือกจะเหลือเกินที่คำหนักคำเบา และคำสูงคำต่ำ ครั้นจะเรียงไปพอสมควรตามกระบวนราชการต้องตัดถ้อยตัดความ ยาวบั่นสั้นต่อ ขาดถ้อยขาดความอยู่ฉะนี้ ต้องขอรับพระราชทานโทษ ได้โปรดพระราชทานอภัยให้แก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้จะได้เรียบเรียงร้อยกรองความที่จริงตามพระกระแสพระราชดำริอย่างไร ก็จะต้องเรียบเรียงลงไว้ให้แน่นอน ไว้สำหรับเป็นเครื่องประดับปัญญาชนทั้งหลายต่อไปภายหน้า ว่าพระองค์เป็นผู้สัมมาปฏิบัติ จะได้เป็นที่กระทำสักการบูชาต่อไปภายหน้า

จดหมายเหตุ

เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ จุลศักราชพันสองร้อยสามสิบ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ทรงพระประชวรเป็นไข้ พระองค์สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเสโทซึมซาบ ออกมากกว่าที่เคยทรงพระประชวรไข้แต่ก่อน ๆ เสวยพระโอสถข้างที่ตามเคย พระอาการก็หาถอยไม่ ไม่ได้เสด็จออกว่าราชการ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบขึ้นสิบสามค่ำ เวลาทุ่มเศษ ทรงจับสั่นไปจนถึงเวลาสองยามเศษ ครั้นสร่างจับแล้วรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งให้ประชุมหมอหลวงที่มีชื่อประกอบพระโอสถถวาย กรมขุนวรจักรธรานุภาพก็รับพระบรมราชโองการออกมา สั่งให้หลวงทิพจักษุประกอบพระโอสถเข้าไปตั้งถวาย

ณ วันพุธ เดือนสิบ แรมแปดค่ำ เรือกลไฟเจ้าพระยาเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เวลาบ่ายสี่โมงเศษ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุนศรีสยามกิจเข้ามาแต่เมืองสิงคโปร์ จะทรงเลื่อนที่ขุนศรีสยามกิจให้เป็นหลวงศรีสยามกิจ ไว้ซ์กงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ โปรดให้เข้าไปรับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์ในที่ทรงพระประชวร แต่สัญญาบัตรนั้นให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณประทับพระราชลัญจกรแทน ด้วยทรงพระกำลังน้อย ดำรงพระองค์ไม่ค่อยจะได้ แต่ทรงพระอุตสาหะเซ็นพระนามให้เป็นสำคัญ แล้วรับสั่งให้หลวงศรีสยามกิจไว้ซ์กงสุล กลับไปเมืองสิงคโปร์ด้วยเรือเจ้าพระยา

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษ เป็นวันประชุมถือน้ำ พระบรมราชวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ข้าราชการที่เป็นผู้ใหญ่ พร้อมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบนพระที่นั่งอนันตสมาคม แต่ข้าราชการผู้น้อย รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้ามาถวายบังคมพร้อมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคม

ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระบรมราชวงศานุวงศ์ว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรมากดังนี้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาทนิ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงมีพระประศาสน์สั่งให้ล้อมวง ตั้งกองป้องกันพิทักษ์รักษาพระบรมมหาราชวังและที่ตำหนักสวนกุหลาบ มิให้ผู้ใดที่มิควรกับตำแหน่งของตัวเข้าไปเป็นอันขาด จึงสั่งให้พระยาสีหราชฤทธิไกรท้ายน้ำ และเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำซองล้อมวง และข้าราชการที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ณ วันอังคาร เดือนสิบ แรมสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ พระอาการมากขึ้น ให้ทรงเชื่อมกระหายน้ำ พระกระยาเสวยก็ถอยลง พระอาการแปรไปทางอุจจาระธาตุ พระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี ปรึกษาพร้อมกันว่าหลวงทิพยจักษุ์ถวายพระโอสถมาก็หลายวันแล้ว พระอาการหาคลายไม่ จึงให้ประชุมหมอหลวงว่าผู้ใดจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ หมอทั้งปวงก็นิ่งอยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จึงรับเข้าถวายพระโอสถฉลองพระเดชพระคุณ ตั้งพระโอสถถวายหลายเวลา พระอาการก็ยังไม่ถอย

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นห้าค่ำ เวลาย่ำเที่ยงแล้วไป พระบังคนตกเป็นพระโลหิตลิ่มเหลวบ้าง พระอาการกำเริบมากขึ้น จึงรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระประเสริฐศาสตร์ดำรง เข้าไปเฝ้าในที่ จึงรับสั่งว่า พระโรคมากอยู่แล้ว ถ้าเห็นพระอาการเหลือมือ เหลือกำลังปัญญาแพทย์ ก็ให้กราบบังคมทูลแต่โดยจริง อย่าให้ปิดบังไว้ ก็จะได้ทรงทอดพระธุระเสียว่ารักษาไม่หายแล้ว แล้วรับสั่งแก่พระประเสริฐศาสตร์ดำรงว่าจะรักษาได้หรือไม่ได้ พระประเสริฐศาสตร์ดำรงกราบทูลพระกรุณาว่าจะรับฉลองพระเดชพระคุณสักสี่ห้าเวลา จึงโปรดให้พระประเสริฐศาสตร์ดำรงเข้าถวายพระโอสถต่อไป ครั้นเวลาค่ำประมาณทุ่มเศษ ไปพระบังคนครั้งไรก็มีพระโลหิตเจืออยู่ทุก ๆ ครั้ง ก็รับสั่งว่าพระโรคครั้งนี้เห็นจะไม่หาย

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ รับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้า-พระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงมีพระราชดำรัสราชานุญาตสรรพกิจการพระนคร มอบให้ปรึกษากัน อย่าให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นเจ็ดค่ำ พระราชทานพระหัตถเลขา ให้พระองค์เจ้าโสมาวดีศรีรัตนราชธิดาเชิญเอามายังพระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชทานให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง กรมขุน และท่านเสนาบดีอ่าน ความในพระราชหัตถเลขามีว่า พระราชดำริทรงเห็นว่า ซึ่งจะสืบพระราชสุริยวงศ์ต่อไปภายหน้า พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอก็ได้ ให้ปรึกษากันจงพร้อมแล้วแต่จะเห็นท่านผู้ใดที่มีปรีชาควรจะรักษาแผ่นดินได้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้ว มีพระบรมราชโองการ ให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า จึงรับ

สั่งว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้เห็นจะเหลือมือหมอหลวงแล้ว ถ้าเพลี่ยงพล้ำลง ท่านผู้มีความสวามิภักดิ์ และข้าหลวงเดิมก็จะเสียใจว่ารักษาพยาบาลไม่เต็มมือ จึงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสอนุญาตให้ว่า ผู้ใดมีหมอมียาก็ให้ถวายเถิด ขณะนั้นพระราไชศวรรยาธิบดี เจ้ากรมพระคลังในซ้าย ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม รับฉลองพระเดชพระคุณ ประกอบพระโอสถไพลกับเกลือเจือด้วยเวทมนตร์ถวาย ครั้นเสวยแล้วพระอาการก็เสมอคงอยู่มิได้ลดน้อยถอยลงไป ก็ทอดพระอาลัยในพระสรีรร่างกาย แล้วก็ทรงพระอุตสาหะแกล้งฝืนพระทัยเสวยพระกระยาหารต่าง ๆ จะเสวยได้มากน้อยเท่าใด ก็รับสั่งให้ออกมาบอกกับขุนนาง จะได้ดีใจว่าเสวยพระกระยาหารได้ ครั้นเวลาค่ำทุ่มเศษ จึงรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภขึ้นไปเฝ้าบนพระที่ แล้วรับสั่งว่าตัวเจ้ากับข้าก็ใช่เนื้อไข แต่ได้เลี้ยงดูมาแต่เล็กรักเหมือนลูก ครั้งนี้เจ้ากับข้าจะแยกกันอยู่แยกกันไป ตัวเจ้าแต่ก่อนรักษาตัวไม่ดีให้เป็นที่รังเกียจผู้หลักผู้ใหญ่ ต่อไปภายหน้าไม่มีข้าแล้ว แต่ทำอย่างนี้จะรักษาตัวไปไม่ได้ ให้กลับใจรักษาตัวเสียใหม่ จะทำการสิ่งใดให้เอาเสียงผู้ใหญ่เป็นที่ตั้งจึงจะดี เจ้าอย่าถือตัวว่ามั่งมีศรีสุข ข้าจะลำเลิกเจ้าเหมือนกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทรลำเลิกข้ากับหาบน ว่าลูกเต้าได้ทรัพย์สินเงินทองก็เพราะบิดามารดาไม่ใช่หรือ การต่อไปข้างหน้าไม่มีตัวข้าแล้ว เจ้าอุตส่าห์รักษาตัวให้จงดี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภกราบถวายบังคมแล้วกราบทูลพระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแต่อายุ ๑๓ ปี ก็มิได้มีความข้อใหญ่ให้เคืองใต้ฝ่าละออง ฯ แต่ครั้งนี้มีผู้กล่าวว่าข้าพระพุทธเจ้าคบคิดกับจีนตั้มฝิ่นเถื่อนขาย ความเรื่องนี้ยังหาได้พิจารณาไม่ ก็เป็นที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละออง ฯ มาช้านาน การก็เป็นที่สุดลงในครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอทำสัตย์สาบานถวาย จำเพาะพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า

ถ้าข้าพระพุทธเจ้าคบคิดกับเจ๊กต้มฝิ่นเถื่อนขายฝิ่นเถื่อน เป็นตัวเหียจริงดุจกล่าวแล้ว ให้พฤกษเทวดา อารักขเทวดา อากาศเทวดา พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง และเทวดาที่รักษาพระมหาเศวตฉัตร จงบันดาลสังหารผลาญชีวิตข้าพระพุทธเจ้าให้ตายในสามวันเจ็ดวัน อย่าให้ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไปอีกเลย จึงรับสั่งตอบว่า ข้ารู้ดอกน่า เจ้าจะดีอย่างไรจะชั่วอย่างไร ข้าเลี้ยงเจ้ามาแต่เล็กแต่น้อย ข้าเห็นเป็นภัยแก่ตัวเจ้าข้าช่วยรักษาภัยให้เจ้าดอก ที่ข้าสอนเจ้าเมื่อตะกี้ไม่ใช่หรือ แล้วจึงรับสั่งว่าเมื่อเจ้าไปเมืองลอนดอน เมื่อกลับเข้ามาได้ทำดาบมาให้ข้าเล่มหนึ่งราคาห้าสิบชั่ง ข้าจะไม่มีตัวอยู่รักษาของเจ้าแล้ว ข้าขอคืนดาบอันนี้ให้แก่เจ้าเอาไปรักษาไว้ ถ้าท่านพระองค์ใดมาเป็นเจ้า เจ้าจะได้เอาดาบเล่มนี้ถวายท่าน ท่านจะได้ชุบเลี้ยงเจ้าต่อไป

ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ มีพระบรมราชโองการว่า ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปกราบไหว้ ว่าข้าให้เรียนคุณศรีสุริยวงศ์ ข้าเป็นคนลูกมากรากดก แล้วลูกก็ยังเล็กเด็กอยู่ไหน ๆ คุณศรีสุริยวงศ์ก็ได้อุปถัมภ์บำรุงข้ามา ถ้าข้าไม่มีตัวแล้วขอให้คุณศรีสุริยวงศ์อุปถัมภ์บำรุงลูกข้าเหมือนอย่างตัวข้า ขออย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางด้วยการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ถ้าโทษตัวเหียแล้ว ก็ตามแต่การจะเป็นไป ถ้าไม่ถึงตัวเหียแล้วก็อย่าให้ต้องเป็นไปเลย จงออกไปกราบเรียนเดี๋ยวนี้ ในเวลานั้นพระองค์เจ้าอุณากรรณเฝ้าอยู่ที่นั้นด้วย ก็ตามมากับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ๆ ก็กราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ได้ฟังพระกระแสแล้ว จึงปรึกษากันกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทว่า ที่คิดจัดแจงการไว้แล้วนั้น

จะต้องกราบทูลเสียให้ทรงทราบ ถ้าไม่กราบทูลให้ทรงทราบก็จะวุ่นวายพระทัยไป พระอาการไข้ก็จะกำเริบมากขึ้น จึงมีบัญชาสั่งแก่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ให้นำข้อความขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละออง ฯ ว่าได้ปรึกษาพร้อมกัน เห็นว่าครั้งนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการก็มาก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรประมาทนิ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรี สุริยวงศ์ ได้สั่งให้ ล้อมวงตั้ง กองป้องกัน รักษาพระ บรมมหาราชวังและที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ได้สั่งให้พระยาฤทธิไกร และพนักงานกรมพระตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำซองล้อมวง และข้าราชการที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกหน้าที่ ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภกราบทูลฉลองชี้แจงถวายให้ทรงทราบใต้ฝ่าละออง ฯ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็เข้าไปกราบทูลตามพระประศาสน์สั่งทุกประการ พอสิ้นข้อความได้ทรงทราบ ดูพระกิริยาและพระอาการกะปรี้กะเปร่าแข็งแรงขึ้น จึงรับสั่งว่า แม่หนูโสมจ๋า ขอน้ำให้พ่อกินที เสวยน้ำแล้วก็ยังหาได้รับสั่งประการใดไม่ ทรงนิ่งอยู่ ดูพระอาการเหมือนหนึ่งว่าจะทรงตรองประมาณครู่หนึ่ง จึงรับสั่งว่าให้ไปกราบเรียนเสียใหม่ ไม่ว่าอย่างนั้นดอกน่า มิใช่จะให้ไปเรียน ฝากฝังให้ลูกเต้าได้ราชสมบัติเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้ไปฝากให้ช่วยบำรุงรักษาตามธรรมเนียมที่บิดาสงเคราะห์แก่บุตรดอก ด้วยว่าลูกเต้าเล่าก็ยังเด็กเล็กอยู่ จะเป็นเจ้าแผ่นดินแผ่นทรายอย่างไรได้ ธรรมดาเด็กจะแบกจะยกของที่หนักที่ใหญ่เกินกำลัง จะแบกจะยกไปได้แล้วแลหรือ เกลือกจะมีภัยไปภายหน้า ให้ออกไปกราบเรียนเสียใหม่ในเดี๋ยวนี้ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็ออกมากราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ก็ถอนใจใหญ่นิ่งอยู่ หาได้ว่าขานประการ

ใดไม่ พระยาบุรุษ ฯ ก็กลับเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งถามว่ากราบเรียนท่านแล้วหรือ ท่านว่ากระไร พระยาบุรุษ ฯ กราบทูลพระกรุณาว่า ท่านหาได้ว่าประการใดไม่ เป็นแต่ท่านถอนใจใหญ่แล้วนิ่งอยู่ จึงรับสั่งถามต่อไปว่าท่านได้จัดแจงการไว้ดังนี้แน่แล้วหรือ พระยาบุรุษ ฯ กราบทูลพระกรุณาว่าท่านได้จัดแจงการไว้ดังกราบทูลพระกรุณาหลายเวลาแล้ว แล้วจึงมีพระบรมราชโองการสั่งให้เจ้าพนักงานเอาพระหีบสำหรับทรงพระราชหัตถเลขา ทำด้วยงากรอบทองคำ มีเครื่องสำหรับเขียนหนังสือ ทำด้วยทองคำพร้อมทุกสิ่งประดับล้วนแล้วไปด้วย เพชร ทับทิม มรกต ราคาสองร้อยชั่งเศษ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม กับเงินด้วยพันชั่ง

ครั้น ณ วันพุธ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมง มีพระบรมราชโองการให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญท่านพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เข้าไปเฝ้าพร้อมด้วยพระยาบุรุษ ฯ จึงรับสั่งเรียกท่านพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ให้ขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นเคียงพระองค์ที่ทรงพระประชวร แล้วจึงรับสั่งถามว่า อาการพ่อใหญ่เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์จึงกราบทูลพระกรุณาว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระอาการคลายขึ้นมากแล้ว จึงรับสั่งว่า พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เป็นคนมีความชอบในราชการแผ่นดินมา ก็ยังหาได้เลื่อนยศถานาศักดิ์ให้ไม่ ข้าได้สั่งให้เขาเอาดาบไปให้ เจ้าได้ดาบแล้วหรือยัง พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ยังมิได้รับพระราชทาน จึงรับสั่งว่า แม่หนูโสม ไปสั่งให้พนักงานให้เอาดาบไปให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เสียซิ แล้วจึงรับสั่งถามว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดแจงกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบทูลพระกรุณาว่า บิดากระหม่อมฉันเห็นว่าพระอาการทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่

พร้อมกัน เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติต่อไป จะได้ทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละออง ฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยต่อไปภายหน้า เห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้ บิดากระหม่อมฉันจึงได้จัดการสั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงที่ตำหนักสวนกุหลาบมาหลายเวลาแล้ว จึงรับสั่งว่าจะไม่ได้ ลูกข้ายังเป็นเด็กเล็กอยู่ จะว่าการแผ่นดินแผ่นทรายอย่างไรได้ จะทำการไปไม่ตลอดนั้นซิ

มีคำสอดเข้ามาว่า ทำไมจึงไม่ดีพระทัย รับสั่งว่าไม่ได้เล่า เพราะทรงเห็นว่ายังไม่มั่นพระทัย กลัวการจะไม่แน่

จึงรับสั่งต่อไปว่า เจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มีสติปัญญาก็มีอยู่เป็นอันมาก ให้เลือกเอาเถิด ลูกข้ายังเด็กอยู่ อย่าให้มีภัยแก่ลูกข้าเลย พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ขึ้นรับสิริราชสมบัติ กลัวจะมีเหตุไปข้างหน้า ด้วยนานาประเทศได้นิยมนับถือมาช้านาน ประการหนึ่ง เอมปเรอ ฝรั่งเศสก็ผูกไมตรี ถวายพระราชสาส์น และพระแสง องค์ใหญ่ องค์เล็ก เข้ามาผูกพัน เป็นชั้น ๆ ไว้แล้ว จะไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าก็จะไม่เป็นปรกติเรียบร้อยได้ อนึ่ง ทุกวันนี้พระนามก็โด่งดังปรากฏอยู่ในประเทศยุโรป เป็นที่นับถือ คิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้

รับสั่งว่าอย่างนั้นก็ตามใจเจ้าเถิดซิ ข้าจะขอชี้แจงการเก่า แต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ทรงพระประชวรจวนจะสิ้นแผ่นดิน ครั้งนั้นปู่ของเจ้าก็ยังอยู่ พระนั่งเกล้า ฯ ก็มิได้รับสั่งให้หาปู่ของเจ้า เข้าไปเฝ้าฝากฝังสั่งเสียด้วยการแผ่นดิน ท่านก็หาแต่พ่อเจ้าเข้าไปเฝ้าฝากฝังสั่งเสียด้วยการแผ่นดิน ครั้งนี้ข้าก็เอาแบบเหมือนอย่างกาลครั้งโน้น ข้าก็หาได้สั่งเสียกับพ่อเจ้าไม่ ข้าจะขอฝากการแผ่นดินแก่เจ้า เมื่อเจ้าจะขัดขวางอย่างไร

เจ้าจงไปปรึกษากับพ่อเจ้าเอาเองเถิด ไหน ๆ ลูกข้าก็ได้เป็นลูกเขยเจ้าแล้ว ข้าขอฝากลูกข้ากับเจ้าด้วย การที่เจ้าคิดนี้ข้าก็มีความยินดีแล้ว แต่ช่วยกันรักษาไว้ให้ดี อย่าให้มีเหตุการณ์ขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่มักเกิดรบราฆ่าฟันกัน อย่าให้เป็นเช่นอย่างพระเสนหามนตรี ถ้าเกิดขึ้นดังนั้นก็จะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า กระหม่อมฉันจะไปคิดกันกับบิดารับฉลองพระเดชพระคุณ จะมิให้มีเหตุการณ์ให้เคืองใต้ฝ่าละออง ฯ ขึ้นได้ จึงรับสั่งว่าข้าได้ให้เงินกับพ่อเจ้าไว้พันชั่ง ให้ไปปรึกษาหารือกันควรจะใช้ในการล้อมวงกงกำบ้างอย่างไรก็ตามเถิด ให้เจ้ารักลูกข้าที่เป็นลูกเขยเจ้าให้มาก ๆ เรือไฟของเจ้าลำหนึ่งเจ้าว่าจะขาย ข้าจะซื้อเอา แต่ไม่ให้เอาเป็นเรือแผ่นดิน ให้เป็นเรือส่วนกลางในลูกข้า เมื่อมีธุระไปทางไหนจะได้ใช้ทั่ว ๆ กัน ให้ไปเอาเงินที่ยายศรี แล้วรับสั่งว่าแม่หนูใหญ่จำเอาเงินมาให้พระยาสุรวงศ์ค่าเรือไฟ แล้วให้พระยาสุรวงศ์ไปคิดกันกับแม่หนูใหญ่เถิด

พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบถวายบังคมออกมาแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ แก่เจ้าพนักงานภูษามาลา ให้ไปเชิญหีบพระเครื่องออกมาแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นวันสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษ รับสั่งให้พระองค์เจ้าโสมาวดีกับเจ้าพนักงานภูษามาลา เชิญหีบพระเครื่องมาจัดพระธำมรงค์กับพระประคำเครื่องแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระประคำสายนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะพระราชทานกรมหมื่นอุดมรัตนราษี บังเอิญให้เจ้าพนักงานหยิบผิดไปหาใช่องค์นี้ไม่ แล้วโปรดให้พระองค์เจ้าโสมาวดีกับเจ้าพนักงาน เอาพระธำมรงค์พระประคำไปมอบให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้นำพระธำมรงค์ พระ ประคำไป ถวายสมเด็จ พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ

ครั้นเวลาค่ำสองทุ่มเศษ รับสั่งให้พระองค์เจ้าโสมาวดีเชิญพระธำมรงค์เพชรใหญ่ราคาร้อยชั่งมาถวาย ทรงรับพระธำมรงค์แล้วยกพระหัตถ์ประสานขึ้นเหนือนลาฏ ทรงอธิษฐานบริจาคบูชาพระพุทธบุศยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย แล้วก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร จดหมายรายสิ่งของพระราชทานเจ้านาย จะได้เอาเก็บรักษาไว้เป็นเครื่องระลึกตามคุณวิชาของท่านนั้น ๆ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ได้พระราชทานตลับทองคำลงยา ใส่ทองคำบางตะพานหนักห้าตำลึง สำหรับลงยันต์ด้วยพระดินสอเพชร กับนาฬิกาใหญ่เที่ยงอย่างดีซุ้มหนึ่ง มีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมง กับพระประทุมทำด้วยศิลาองค์หนึ่ง กรมขุนวรจักรธรานุภาพได้พระราชทานนาฬิกาใหญ่ มีแก้วเลี่ยมครอบมีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมงพร้อม มีปรอทดูร้อนดูหนาว แต่นาฬิกาตั้งอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีขลุ่ยประโคม โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายพระแก้วมรกตไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้าลูกยาเธอที่ยังไม่มีวังโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินองค์ละ ๓๐ ชั่งทุกพระองค์ สำหรับจะได้ทำวัง

วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าสองโมง รับสั่งแก่พระยาบุรุษ ฯ ว่า วันนี้เป็นวันสำคัญอย่าไปข้างไหนเลยให้คอยดูใจพ่อข้ารู้เวลาตายของข้าแล้ว ถ้าข้าจะเป็นอย่างไรลงก็อย่าได้วุ่นวายบอกหนทางว่าอรหังพุทโธเลย ให้นิ่งดูแต่ในใจเถิดเป็นธุระของข้าเอง ความสัตย์จริงที่มีพระกระแสรับสั่งดังนี้ เวลานั้นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภหาได้ลงใจตามเสด็จไม่ เห็นด้วยพระอาการยังปรกติเรียบร้อยอยู่ หาได้เห็นสัญญาวิปลาสสิ่งใดสิ่งหนึ่งในพระองค์ไม่ ครั้นเวลาสามโมงเศษ จึงรับสั่งให้หาพระราชโกษา กรมพระภูษามาลาเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งว่า เมื่อข้าไม่มีตัวแล้วเจ้าจะทำในสรีรร่างกายของข้า สิ่งไรไม่เป็นที่ชอบใจอยู่แต่ก่อนขออย่าได้ทำ

เป็นต้นว่า แหวนที่จะใส่ปากผี เอาเชือกผูกแหวนแขวนห้อยไว้ที่ริมปาก กลัวผีจะกลืนแหวนเข้าไป อย่างนี้จงอย่าได้ทำแก่ข้าเลย แต่อย่าให้เสียธรรมเนียม แหวนที่จะใส่ปากนั้นให้เอาเชือกผูกแหวนแขวนที่เข็มกลัดคอเสื้อเพชรที่ข้าได้ว่าขอไว้นานแล้ว เมื่อจะตายจะเอากลัดไปด้วย ราคาก็ไม่มากนัก เพียงห้าสิบชั่งเศษ แล้วจะได้ทำพระฉลองพระองค์ด้วย เข็มขัดที่จะคาดนั้นอย่าให้เอาของแผ่นดิน ให้เอาของเดิมของข้าที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทรซื้อกรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้น แหวนที่จะใส่นั้นได้จัดมอบไว้แล้ว ให้ไปถามพ่อกลางดูเถิด สังวาลเครื่องต้นเอาสายที่ข้าทำใหม่ อย่าให้เอาสายสำหรับแผ่นดิน ให้เอาของที่ข้าทำใหม่ การอื่น ๆ นอกนั้นก็ให้ไปปรึกษาพ่อกลางดูเถิด แต่อย่าให้เกี่ยวข้องเป็นของแผ่นดิน ของแผ่นดินนั้นเจ้าแผ่นดินใหม่ท่านจะได้ใส่เลียบพระนคร เมื่อเอาโกศลง เปลื้องเครื่องให้ ค้นดูในปากฟันมีก็ให้เอาไว้ให้หมด จะได้แจกลูกที่ยังไม่ได้ให้พอกัน ถ้าฟันไม่พอกันให้ถอดเอาเล็บมือ ถ้าเล็บมือไม่พอให้ถอดเอาเล็บตีนแบ่งปันกันไปกว่าจะพอ เงิน ก้อนจีน ของข้าหา สะสมไว้ ว่าจะทำลองในโกศ ขึ้นไว้ อีกสักองค์หนึ่ง ก็ทำหาทันไม่ เงินก้อนนั้นวางอยู่ที่หน้าต่างข้างโน้นหรืออย่างไรไม่รู้ ได้เลย ให้กับกรมหลวงเทเวศร์สานเสื่อปูพระรัตนสถานเสียเถิด ทองก็ได้หาสะสมไว้ว่าจะทำโกศลงยาขึ้นไว้อีกสักองค์หนึ่ง ทำก็ไม่ทัน ทองนั้นระคนปนกันอยู่กับทองอื่น ๆ ก็ให้เอาไปใช้ในการเบ็ญจา หรือจะเอาไป ใช้ ในพระฉลองพระองค์ก็ตาม แต่พระเบญจานั้นอย่าทำให้ ใหญ่ โตไปเลย ให้ป่วยการผู้คน ช่างเชียวให้เอาอย่างเบญจาที่ข้าทำให้วังหน้าน้องข้า มีตัวอย่างอยู่แล้ว ถึงจะใช้ โครงอันนั้นก็ได้

ครั้นเช้าห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งพระยาบุรุษ ฯ ให้ไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยา

ศรีสุริยวงศ์ ที่พระสมุหกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ให้เข้ามาเฝ้า เมื่อจะเข้ามาให้คอยเวลาทุกขเวทนาน้อย จึงให้เข้ามา พระยาบุรุษ ฯ ก็ไปกราบทูล กราบเรียนตามพระกระแสพระราชโองการ ครั้นเวลาเกือบจะใกล้เที่ยง พระวาโยถอย พระอาการค่อยคลายสบายขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปเฝ้า รับสั่งเรียกพระนามและชื่อเรียงกันไป แล้วรับสั่งให้เข้าไปเฝ้าใกล้พระแท่น ให้ยื่นมือเข้าไปถวาย เอาพระหัตถ์มาทรงจับมือท่านทั้งสามแล้วรับสั่งลาว่า วันนี้พระจันทร์เต็มดวง เป็นวันเพ็ญ อายุของฉันจะหมดจะดับในวันนี้แล้ว ท่านทั้งหลายกับดิฉันได้ช่วยทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลมาถึงฉันแล้ว ฉันจะขอลาท่านทั้งหลาย ด้วยฉันออกอุทานวาจาไว้เมื่อบวชอยู่นั้นว่า วันไรเป็นวันเกิด อยากจะตายในวันนั้น วันฉันเกิดเป็นวันเพ็ญ เดือนสิบเอ็ด วันมหาปวารณา เมื่อป่วยไข้จะตายจะให้สัทธิงวิหาริกอันเตวาสิกยกลงไป จะขอตายในท่ามกลางสงฆ์ เมื่อเวลาที่พระสงฆ์กระทำวินัยกรรมมหาปวารณา ก็บัดนี้เห็นจะไม่ได้พร้อมตามความที่ปรารถนาไว้ เพราะเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว ฉันจะขอลาท่านทั้งหลายไปจากภพนี้ในวันนี้แล้ว ฉันขอฝากลูกของฉันด้วย อย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านเป็นที่พึ่งแก่ลูกของฉันต่อไปด้วยเถิด ท่านก็พากันโศกเศร้าพากันร้องไห้ทั้งสาม จึงรับสั่งห้ามว่าอย่าร้องไห้เลยจ้ะ ความตายไม่เป็นของอัศจรรย์อะไรดอก ทรงว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ ธัมมา อนัตตา ย่อมเหมือนกันทุกรูปทุกนาม แต่ผิดกันที่ตายก่อนตายหลัง แต่ก็ต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น ก็บัดนี้กาลมาถึงตัวฉันเข้าแล้ว ฉันจึงได้อำลาท่าน ท่านเห็นว่าฉันจะพลัดพรากจากไป มีความอาลัยรักใคร่ จึงได้ร้องไห้ด้วย

ความเสียดาย ก็บัดนี้ตัวฉันเป็นคนถึงเข้าก่อนแล้ว ท่านทั้งหลายก็คงจะต้องถึงเหมือนกัน ผิดกันแต่ถึงก่อนถึงหลัง คงจะต้องไปทางเดียวอย่างนี้เหมือนกันทุกรูปทุกนาม แล้วรับสั่งว่า คุณศรีสุริยวงศ์จำ ไข้หนักพักใหญ่คนอื่น ๆ เขาตาลอยตาค้าง แต่ตัวของฉันอาการไข้ก็มาก ทำไมตาจึงติดเป็นเหตุด้วยอะไร ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ก็หาได้กราบบังคมทูลประการใดไม่ จึงรับสั่งเรียกแม่หนูโสมจำ ขอผ้าขาวชุบน้ำมาซับตาให้พ่อ ครั้นซับพระเนตรแล้วจึงได้ทอดพระเนตรเห็นพระพักตร์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย แล้วรับสั่งว่า ฉันจะขอพูดด้วยการแผ่นดิน ยังหาได้สมาทานศีล ๕ ประการไม่ ฉันเป็นคนป่วยไข้ จะขอสมาทานศีล ๕ ประการเสียก่อนแล้วจึงจะพูดด้วยการแผ่นดิน จึงทรงตั้งนโมขึ้นสามหน ทรงสมาทานศีล ๕ ประการจบแล้ว เลยตรัสภาษาอังกฤษต่อไปอีกยืดยาวหลายองค์ แล้วรับสั่งว่า สมาทานศีลแล้วทำไมจึงพูดภาษาอังกฤษต่อไปอีกเล่า เพื่อจะสำแดงให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติยังดีอยู่ ไม่ใช่ภาษาของตัวก็ยังทรงจำได้แม่นยำอยู่ สติสตังยังดีอยู่ จะพูดด้วยการแผ่นดิน ท่านทั้งหลายจะได้สำคัญว่าไม่พื้นเพือนเลอะเทอะ สติยังดีอยู่ ตัวท่านกับฉันได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมา ได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนสิ้นตัวฉัน ถ้าสิ้นตัวฉันแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงช่วยกันทำนุบำรุงการแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะได้ที่พึ่งอยู่เย็นเป็นสุข แต่ต้องรับฎีการ้องทุกข์ของราษฎรให้เหมือนฉันที่เคยรับมาแต่ก่อน อนึ่ง ผู้ที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไปภายหน้า ให้พร้อมกันเลือกหาเอาเถิด จะเป็นพี่ก็ตาม จะเป็นน้องก็ตาม จะเป็นลูกก็ตาม จะเป็นหลานก็ตาม สุดแต่จะเห็นพร้อมกัน ท่านพระองค์ใดมีปรีชาญาณควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็ยกขึ้น

เป็นเจ้า จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินและพระราชวงศานุวงศ์และราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าหันเหียนตามพระกระแสพระเจ้าแผ่นดินก่อนเลย เอาแต่ความดีความเจริญเป็นที่ตั้ง สิ้นพระกระแสรับสั่งดังนี้แล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระ-กลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ก็ถวายบังคมนิ่งอยู่ประมาณครู่หนึ่ง ก็หาได้รับคำสั่งประการใดต่อไปไม่ ก็กราบถวายบังคมลาพากันออกมา ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภว่า พระอาการแข็งแรงยังจะยืดยาวไปอีกหลายเวลา แล้วท่านก็พากันออกไปอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย

เวลาบ่ายห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการรับสั่งแก่พระยาบุรุษ-รัตนราชพัลลภว่า ให้ไปหาตัวตาพึ่กเข้ามา ให้เอาสมุดดินสอเข้ามาด้วยให้เข้ามารอคอยอยู่ เมื่อเวลาไรค่อยสบายจึงค่อยเข้ามา แล้วรับสั่งกับหลวงราโชว่า หมอขา ข้ามีธุระจะทำการ หมอช่วยแก้ไขดับทุกขเวทนาลมที่เสียดแทงให้ถอยลงสักหน่อย จะได้หรือไม่ได้ หลวงราโชรับสั่งว่าจะฉลองพระเดชพระคุณได้ด้วยเกล้า ฯ หลวงราโชก็แก้ไขถวายอยู่นานพอพระอาการพระวาโยที่เสียดแทงขึ้นคลายลง พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจึงทูลฉลองว่า พระศรีสุนทรโวหารเข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ แล้ว จึงรับสั่งแก่พระศรีสุนทรโวหารเป็นภาษามคธยืดยาว เรื่องความอนาถบิณฑิโกวาทะจบแล้ว จึงรับสั่งถามพระศรีสุนทรโวหารว่า ที่ตรัสเป็นภาษามคธดังนี้ผิดเพี้ยนอย่างไรบ้าง พระศรีสุนทรโวหารกราบทูลพระกรุณาว่า ซึ่งทรงภาษามคธนี้ไม่ผิดเพี้ยนแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใด เหมือนหนึ่งเมื่อไม่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งว่าอาการก็มากถึงเพียงนี้แล้ว ยังมีสติดี ไม่ฟั่นเฟือน ให้เอาสมุดมา ข้าจะให้

เขียนคาถาลาพระ ทรงแต่งเป็นภาษามคธจนจบ แจ้งอยู่ในพระคาถาที่ทรงแต่งทุกประการแล้ว แต่คำแปลในพระคาถาที่ทรงลาพระและขอสมาสงฆ์เผดียงไปที่วัดราชประดิษฐ์ว่า

ขอเผดียงพระสงฆ์จงทราบ เมื่อครั้งตัวฉันเป็นภิกขุอยู่ ฉันได้เจรจาคำนี้เนือง ๆ ว่าเราเกิดแล้วออกจากครรภ์มารดาแล้ว ในวันปวารณา คือวันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ ถ้าเมื่อเราจะตาย หากว่าป่วยหนักลง พวกศิษย์นำไปถึงที่ประชุมสงฆ์ทำปวารณาในโรงอุโบสถ ยังประกอบด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า เราจะพึงทำปวารณาสามจบกะสงฆ์แล้ว จึงตายกับที่เฉพาะหน้าพระสงฆ์ การที่ได้ทำนั้นเป็นการดีเป็นการสมควรแก่เรา วาจาอย่างนี้ฉันได้พูดเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกขุบัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์ จะทำอะไรได้อย่างที่ว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้นจึงส่งเครื่องสักการบูชาเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาธรรมนั้นและบูชาพระสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรม ด้วยเครื่องสักการบูชาเหล่านี้ ทำให้เป็นของแทนตัวฉันวันมหาปวารณา คือ วันเพ็ญขึ้นสิบห้าค่ำวันนี้ ก็เป็นวันพฤหัสบดีเหมือนวันฉันเกิด ความเจ็บไข้ของตัวฉันเจริญทวีมากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตายลงในวันนี้ ฉันขอลาพระสงฆ์ ฉันขออภิวาทไหว้ต่อพระผู้มีพระภาคผู้พระ-อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรินิพพานแล้วนาน ฉันขอนมัสการพระธรรมของพระผู้มีพระภาคนั้น ขอนอบน้อมพระอริยสงฆ์ด้วย ตัวฉันผู้ได้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว

โทษคือความล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วงเกินข้าพเจ้าผู้เป็นคนพาลคนหลงคนไม่ฉลาดด้วยประการไร ตัวข้าพเจ้าคนไรเล่า ณ อัตภาพนี้เป็นผู้ประมาทแล้วอย่างนั้น ๆ ได้ทำกรรมเป็นอกุศลทั้งหลาย ขอพระสงฆ์จงรับโทษล่วงเกินของข้าพเจ้านั้น เป็นโทษล่วงเกินจริงเพื่อสังวรระวังตนต่อไปภายหน้า

บัดนี้ตัวฉันได้ทำการอธิษฐานสังวรระวังในศีล ๕ แล้วปลุกความทำในใจดังนี้ ศึกษาอยู่ในขันธ์ทั้งหลายห้า ในอายตนะทั้งหลาย ภายในหก ภายนอกหก ในวิญญาณทั้งหลายหก ในสัมผัสทั้งหลายหก ในเวทนาทั้งหลายหก ซึ่งเป็นไปในทวารทั้งหลายหก ของนั้นไม่มีในโลก ของไรเล่าเมื่อสัตว์เข้าถือเอามั่นจะพึงไม่มีโทษ อนึ่ง หรือบุรุษเขาถือเอามั่นของสิ่งไรเล่าจะพึงเป็นผู้ไม่มีโทษ ตัวฉันศึกษาความไม่ยึดหน่วงถือเอามั่น สรรพสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาใช่ตัวตนย่อมเป็นไปตามปัจจัย ของนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นใช่เราไม่เป็นเรา ส่วนนั้นใช่ตัวใช่ตน ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่เป็นอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นหนทางไปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงหมดด้วยกัน ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ฉันขอลา ขอไหว้นมัสการ ข้อใดเป็นความผิดพลั้งของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงงดโทษเป็นความผิดของข้าพเจ้าเถิด

ครั้นเมื่อกายของข้าพเจ้า แม้นถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตจะไม่เป็นของกระสับกระส่าย ข้าพเจ้าศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้

ทรงแต่งพระคาถาลาพระเสร็จแล้ว จึงรับสั่งแก่พระศรีสุนทรโวหารว่า ให้เอาไปคัดลอกให้อ่านออกง่าย ๆ แล้วให้ไปสั่งมหาดเล็กให้จัดเครื่องนมัสการไปตั้งที่ในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ เมื่อสงฆ์จะกระทำวินัยกรรมปวารณาพระวัสสา ให้จุดธูปเทียนขึ้น แล้วจึงอ่านคาถาลาพระในท่ามกลางสงฆ์แทนตัวข้า พระศรีสุนทรโวหารก็กราบถวายบังคมลามาทำตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ

เมื่อพระศรีสุนทรโวหาร เข้าไปเขียนหนังสือ แต่งพระคาถาลาพระแล้วก็พอพลบย่ำค่ำ ครั้นเวลาสองทุ่มหกบาท จึงรับสั่งเรียกพระยาบุรุษรัตน-

ราชพัลลภ ว่าพ่อเพ็งเอาโถมารองเบาให้พ่อที พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จึงเชิญเอาโถพระบังคนขึ้นไปบนพระแท่นถวาย ลงพระบังคนแล้วก็พลิกพระองค์ไปข้างทิศตะวันออก รับสั่งบอกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วพลิกพระองค์หันพระพักตร์สู่เบื้องตะวันตก ก็รับสั่งบอกอีกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วก็ทรงภาวนาว่า อรหัง สัมมาสัมพุทโธ ทรงอัดนิ่งไปแล้วผ่อนอัสสาสะปัสสาสเป็นคราว ๆ ยาวแล้วผ่อนสั้นเข้าทีละน้อย ๆ หางพระสุรเสียงมีสำเนียงดังโธ ๆ ทุกครั้ง สั้นเข้าโธก็เบาลงทุกที ตลอดไปจนยามหนึ่งก็ดังครอกเบา ๆ พอระฆังยามหอภูวดลทัศไนย์ย่ำก่าง ๆ นกตุ๊ดก็ร้องขึ้นตุ๊ดหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคต เวลาเต็มปฐมยาม ท่าบรรทมเมื่อสวรรคตเหมือนกับท่าพระไสยาสน์ในวัดบวรนิเวศ ฯ พระสรีระร่างกาย และพระหัตถ์ พระบาทจะได้กระดิกกระเดี้ยเหมือนสามัญชนทั้งหลายนั้นหาบมิได้ แล้วก็มีหมอกคลุ้มมัวเข้าไปในพระที่นั่งเวลานั้น พระเจ้าลูกเธอและท่านข้างในที่ห้อมล้อมกราบถวายบังคมอยู่นั้น สงบสงัดเงียบไปจนยามเศษ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจึงทูลกับพระเจ้าลูกเธอ และบอกกับท่านข้างในว่า พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ราชการรักษาพระอาการที่ทรงพระประชวรสิ้นแล้ว ราชการต่อไปเป็นของท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ ต้องเอาข้อความไปแจ้งกราบเรียนแก่ท่านอธิบดีเสียก่อน แต่ขอให้งดไว้ อย่าเพ่อร้องไห้เกรียวกราวไป ด้วยพระสตินั้นดีเป็นที่สุด จะหาผู้ใดเสมอเหมือนมิได้แล้ว พระเจ้าลูกเธอและท่านข้างในก็รับตามคำ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็ลงมาจากพระที่นั่ง จะมีผู้ใดที่อยู่ชั้นล่างจะได้รู้ว่าสวรรคตแล้วแต่สักคนเดียวก็มิได้มี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปกราบเรียนท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านยังหาอยู่ไม่ ได้กราบทูลแต่สมเด็จกรมขุนบำราบปรปักษ์ และกราบเรียนท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เจ้านาย

ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ก็จัดการไปตามพนักงานทุก ๆ หน้าที่ พระยาบุรุษรัตน-ราชพัลลภก็กลับไปเฝ้าพระบรมศพอยู่บนพระแท่นอย่างเดิม เกือบจะใกล้สี่ทุ่ม เห็นว่าสิ้นกำหนดสวรรคตแล้ว ก็คุกเข่าขึ้นกราบถวายบังคม พระเจ้าลูกเธอ และท่าน ข้างใน ก็พากันร้องไห้ เซ็งแซ่ ขึ้นพร้อม กันทั้ง ข้าง หน้า ข้างใน ตั้งแต่เวลาสี่ทุ่มจนย่ำรุ่ง เสียงดังสนั่นหวั่นไหวไป ในพระบรมมหาราชวัง

มีคำกลางสอดแทรกว่า ชนทั้งหลายทั้งชายหญิงซึ่งร้องไห้มาก ก็เพราะรักใคร่นับถือความดี ในพระองค์ด้วยประการใดประการหนึ่ง จึงได้ร้องไห้เศร้าโศกถึงพระองค์มาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาทุ่มเศษ ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ สวรรคตเวลายามหนึ่ง ดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติ ๑๘ พรรษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๑๖๖ ปี พระชนม์ได้ ๖๕ พรรษา มีพระราชโอรสฝ่ายใน ๔๑ ฝ่ายหน้า ๓๕ รวม ๗๖ พระองค์ (๑)

ตั้งแต่สวรรคตแล้ว ต่อมาเวลาสี่ทุ่มเศษ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง สั่งให้จัดการรักษาพระที่นั่งทั้งข้างหน้าข้างใน ให้องครักษ์และกรมอาสาแปดเหล่า กรมทหาร อย่างยุโรปทั้งในพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวร ฯ ตั้งกองจุกช่องล้อมวง

---

(๑) จำนวนพระราชโอรสและพระราชธิดาที่กล่าวนี้ ผิดกับในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์และที่อื่น ๆ ในที่นั้น ๆ กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชาย ๔ สมเด็จพระเจ้า-ลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง ๑ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์เจ้าหญิง ๔๒ รวม ๘๒ พระองค์ ปรากฏพระนามโดยละเอียดในหนังสือเรื่อง "ราชสกุลวงศ์"

ทั้งนอกในเสร็จแล้ว จึงมีบัญชาสั่งให้สังฆการี ไปเชิญเสด็จกรมหมื่นบวร-รังษีสุริยพันธุ์ และพระราชาคณะฐานานุกรม ๒๕ องค์ อาราธนามาประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคมตรงหน้าพระมหาเศวตฉัตร นั่งพึ่งเป็นประธาน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน

ฯพณฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงกล่าวขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอนุญาตโปรด-เกล้า ฯ ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไป ให้พร้อมเพรียงปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมยอมกัน จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงพระสติปัญญาวัยวุฒิรอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง ควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณา-ประชาราษฎรได้ ก็สมมติยกพระองค์นั้นขึ้นเป็นเจ้าเถิด มิได้ทรงรังเกียจที่จะให้ราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอนั้นหามิได้ ตามแต่พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว แผ่นดินว่างอยู่ ท่านทั้งหลายทั้งปวงแต่บรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านายท่านพระองค์ใด จะเป็นเจ้าเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีอาณาประชาราษฎร อาจดับยุคเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้หวั่นหวาดเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร ซึ่งมีพระ-ชนม์กว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงรับสั่งขึ้นท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณ ได้ทำนุบำรุงและชุบเลี้ยงมุขมนตรีใหญ่น้อยขึ้นเป็นอันมาก มีพระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งไรจะทดแทนพระคุณนั้นได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิต

ประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณท่าน เมื่อเห็นว่ายังทรงพระเยาว์อยู่ ก็ให้ช่วยกันทำนุบำรุงกว่าจะทรงพระเจริญขึ้น แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงซ้ำถามพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีทั้งหลายว่า ท่านกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรตรัสดังนี้ ท่านทั้งปวงจะเห็นควรหรือไม่ควรประการใดก็ให้ว่าขึ้น แต่บรรดาข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน ที่มาประชุม กราบเรียนด้วยวาจาก็มี ทำกิริยายินยอมพร้อมกันก็มี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มามีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีอุปราชฝ่ายหน้า เป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ก็ครั้งนี้จะควรแก่ท่านผู้ใดที่จะเป็นอุปราชฝ่ายหน้า

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรจึงกล่าวขึ้นอีกว่า เห็นแต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ควรจะรับราชการในที่อุปราชได้ ด้วยได้ศึกษาวิชาการทหารอย่างประเทศยุโรปชำนิชำนาญ และการช่างต่าง ๆ ก็ได้เรียนรู้ ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมาแต่ก่อน และจะได้คุ้มครองข้าไทในกรมนั้นด้วย ขอให้ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เถิด

ท่านเจ้าพระยาสุริยวงศ์ได้ซ้ำถามพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ก็เห็นพร้อมกัน แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึงสองแผ่นดินแล้ว ขอให้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระคลังมหาสมบัติ และพระคลังต่าง ๆ และสถานราชกิจ และเป็นผู้อุปถัมภ์ในการพระเจ้าแผ่นดินด้วย การปรึกษาตกลงยินยอมพร้อมกันในที่ประชุมแล้ว กรมหมื่นบวรรังษี ฯ และพระราชา

คณะ ฐานานุกรมก็สวดถวายชัยมงคลขึ้นพร้อมกัน การประชุมก็สำเร็จในวันเดียวนั้นสองยามเศษ

รุ่งขึ้นเวลาเช้าได้จัดการสรงน้ำพระบรมศพ พระบรมวงศานุวงศ์ และ ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหม จึงให้พระยาสุรวงวัยวัฒน์ไปรับเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ในเวลานั้นพระอาการไข้เพิ่งจะคลายขึ้นใหม่ ๆ พระกำลังยังน้อย จะทรงพระดำเนินเข้าไปกลัวพระอาการจะกำเริบ จึงได้ทรงพระเสลี่ยงอย่างใหม่คล้ายพระเก้าอี้เสด็จเข้าไปในพระมหามนเทียร ถวายสรงน้ำพระบรมศพแล้ว ก็ทรงมอบการไว้ให้พระบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ให้ทรงจัดการพระบรมศพและถวายพระมหาชฎาแทนพระองค์ รับสั่งเสร็จก็เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ถวายเครื่องพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญเข้าประดิษฐานในพระโกศทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอย แล้วตั้งกระบวนแห่ออกประตูสนามราชกิจ ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตามอย่างราชประเพณีพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา

เรียบเรียงเรื่องราวในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็สิ้นข้อความแต่เพียงนี้.

จดหมายเหตุ
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

จดหมายเหตุ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

แต่ก่อนแต่ไรมาไม่ปรากฏว่าได้เคยเห็น สุริยอุปราคา ถึงหมดดวงที่ในประเทศสยามนี้ จนถึงกล่าวในตำราโหราศาสตร์บางฉบับ ซึ่งแต่งไว้แต่โบราณว่า มีหมดดวงแต่จันทรอุปราคา แต่สุริยอุปราคานั้นหามีที่จะถึงหมดดวงไม่ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรง สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ จนเห็นสุริยอุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคาร ขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะให้เห็นสุริยอุปราคาหมดดวงได้ ที่ตำบลหว้ากอ แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อยู่ใต้คุ้งมะนาว ที่ตั้งสถานีอากาศยานเดี๋ยวนี้ ไม่ห่างนัก มีพระราชดำรัสแถลงแก่พวกโหรไทยสมัยนั้น ก็มิใคร่มีใครเห็นพ้องด้วย เพราะผิดกับที่กล่าวไว้ในตำรา สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ตรัสเล่าเมื่อภายหลัง ว่าแม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อ แต่หากเกรงพระราชอัธยาศัยก็รับจะตามเสด็จไปดูด้วย จึงโปรด ฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอนั้น แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดช ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ ประทับ ณ ที่บางแห่งในระยะทาง เสด็จไปถึงพลับพลาที่ตำบลหว้ากอ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ครั้งนั้น เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้า ฯ และรัฐบาลฝรั่งเศสก็แต่งให้พวกโหรมาดูสุริยอุปราคาด้วย

ที่หว้ากอมีการรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงด้วยอีกอย่าง ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรากตรำทำการคำนวณสุริยอุปราคามาตั้งแต่ก่อนเสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ชั้นหนึ่งแล้ว ด้วยทรงเกรงว่าถ้าไม่เป็นจริงดังทรงพยากรณ์จะถูกพวกโหรหมิ่น ครั้นเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่พลับพลาหว้ากอ ก็ยังทรงตรากตรำด้วยการรับแขกเมือง กับทั้งทรงคำนวณสุริยอุปราคา คือพยากรณ์เวลาที่จะเริ่มจับ เวลาที่จะหมดดวง และเวลาที่ดวงพระอาทิตย์จะเป็นโมกขบริสุทธิ์ เป็นต้น บรรดาผู้ซึ่งไปโดยเสด็จและอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ได้สังเกตเห็นพระสิริรูปซูบลงและพระฉวีก็มัวคล้ำไม่ผ่องใสตั้งแต่เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว เวลาเสด็จประทับอยู่ที่หว้ากอก็ยังเป็นเช่นนั้น และมีอาการทรงพระกรรสะเพิ่มขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่บางทีจะเป็นเพราะพระปีติปราโมทย์ด้วยสุริยอุปราคา เมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ นั้น หมดดวงดังทรงพยากรณ์ และตรงเวลาดังได้ทรงคำนวณมิได้เคลื่อนคลาด เป็นเหตุให้ทรงเป็นปรกติอยู่ตลอดเวลาเสด็จประทับอยู่หว้ากอ ๙ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับคืนมายังพระนคร เสด็จถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวรไข้จับ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร ได้มีรับสั่งแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถให้ทรงทราบ (๑) มีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์ และ

---

(๑) ข้อนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่า

พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ อธิบดีกรมหมอว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษากันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักธรานุภาพ เสด็จเข้าไปอยู่ประจำกำกับหมอที่ในพระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรเสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่ได้วัน ๑ จับมีพระอาการไข้ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาก็ยังอุตส่าห์เสด็จเข้าไปเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกพระหัตถ์ลูบพระพักตร์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เห็นร้อนผิดปรกติก็ทรงทราบว่าประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพักรักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่จะเข้าไปเฝ้ารักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จกลับออกมาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้นประชวรไข้อยู่หลายวัน พอพระอาการไข้ค่อยคลาย ก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการกลับทรุดลงไปอีกจนถึงประชวรเพียบหนักอยู่เป็นหลายเวลา พระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียมากนัก จึงต้องปกปิดมิให้ทรงทราบพระอาการ ของสมเด็จพระบรมชนกนาถตลอดมา จนพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรพระอาการทรุดลงโดยลำดับ (๑) ครั้งนั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันพระราชพิธีศรีสัจปานกาล เสด็จออกไม่ได้ ข้าราชการประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (๒) แล้วจึงพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในท้องพระโรงพระอภิเนาวนิเวศ (๓) และในที่นั้นพระราชวงศานุวงศ์

---

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร มีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ แต่งไว้ฉบับ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่งไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับ ๑ ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวนั้นเข้าใจว่า ท่านคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทร ฯ ด้วยตัวท่านเองเป็นเวลาอยู่นอกราชการไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ความข้อสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจ พระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนือง ๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุต่อท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ในปีที่เริ่มแต่งหนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

(๒) แต่ก่อนถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ครั้ง ๑ ถือน้ำสารท เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑

(๓) พระอภิเนาวนิเวศอยู่ตรงที่สวนศิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่งมีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมณเฑียรหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมู่

ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัด ฯ ในเวลาที่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคมนั้น (๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการมากอยู่ ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรประมาท แล้วจึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังกวดขันขึ้นกว่าปรกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น ๆ พระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวงคน ๑ เข้าไปเฝ้าพร้อมกัน แล้วมีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักร ให้ท่านทั้ง ๓ ปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปรเป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อน

---

(๑) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก เป็นท้องพระโรงในพระอภิเนาวนิเวศ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

และในวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ นั้น มีรับสั่งให้ภูษามาลาเชิญหีบพระเครื่องมาถวายแล้ว ทรงเลือกพระประคำทองสาย ๑ อันเป็นของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (๑) กับพระธำมรงค์เพชรองค์ ๑ ให้พระราชโกษา (๒) เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอกให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรง พระที่นั่งอนันตสมาคมให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบ ด้วยเวลานั้นปิดความไม่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการมาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้น พระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรงยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปทูล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ดำรัสถามว่า ของขวัญเหตุใดจึงพระราชทานพระประคำพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่ากระไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมา ในเวลานั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีได้เสด็จออกไปทอดพระเนตร เห็นการที่จัดตั้งกองล้อมวงแล้ว กลับเข้าไปข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อ

---

(๑) พระประคำทองสายนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราษีในรัชกาลที่ ๔ แต่เจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอุดม ฯ ไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของสิริมงคลสำหรับแต่ผู้มีบุญญาภินิหาร

(๒) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุทยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

กลับมาถึงพระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ปรึกษากันว่า ควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้ จึงสั่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไปกราบบังคมทูล ว่าเจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรึกษากันเห็นว่า พระอาการที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น และได้ตั้งกองล้อมวงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบด้วย (๑) เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ ก็มีรับสั่งถามว่า ได้เห็นผู้คนล้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือ และมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการล้อมวงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงดำรัสสั่ง ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกลับออกไปทูลกรมหลวงวงศา ฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า การที่จะสืบสนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของพระราชอาณาจักรเป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ใฝ่สูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้ ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้และหรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้นจึงเชิญสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์มาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่ง

---

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใด ในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาแต่ก่อน

ให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูก-ยาเธอ ฯ สมควรจะได้รับราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติ ข้อซึ่งทรงพระปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ รับจะสนองพระเดชพระคุณช่วยดูแลประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปริวิตกว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญกระแสรับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกถ้วนตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้พระศรีสุนทรโวหาร (๑) เขียนกระแสรับสั่ง พระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เชิญออกมายังที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดี ว่าผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากัน แล้วแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ดี พระเจ้าลูกยาเธอก็ดี พระเจ้าหลานเธอก็ดี สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป กระแสรับสั่งซึ่งโปรด ฯ ให้เขียนออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนั้น ไม่ปรากฏว่ามีคำที่ประชุมตอบประการใด

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้า-อยู่หัว ทรงพระปริวิตกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ยิ่งขึ้น ด้วยเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้กราบบังคมทูล ฯ

---

(๑) พระศรีสุนทรโวหาร ฟัก ต้นสกุลสาลักษณ์ เป็นศิษย์ข้าหลวงเดิม เมื่อบวชได้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค และเป็นราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ อยู่วัดบวรนิเวศ แล้วจึงลาสิกขาบทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบ ก็จะทรงพระปริวิตกวุ่นวาย พระอาการจะทรุดหนักไปจึงปิดความเสีย ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญาณก่อนแล้ว จึงดำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า "พ่อใหญ่" นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่ (๑) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้หมดห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบบังคมทูล ฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นไข้ค่อยคลายเกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยคลายขึ้นแล้ว เป็นความสัตย์จริงดังนี้ มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้นให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่สรงพระบรมศพ ไม่ทันสั่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองปรึกษากันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระกำลังยังอ่อนนัก ถ้าเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าในเวลานั้น คงจะทรงพระโศกาดูรแรงกล้า น่ากลัวพระโรคจะกลับกำเริบขึ้น เห็นควรจะระวังรักษา อย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามเสียไม่ให้ไปทูลให้ทราบ พระราชประสงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระอาการค่อยคลายแล้วแต่พระกำลังยังน้อยนัก เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่า ยังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้ ๗๓

(๑) ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าตรงกัน

ในวันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (๑) จางวางมหาดเล็กเข้าไปเฝ้า พร้อมกับพระยาบุรุษ ฯ ดำรัสถามพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ว่าพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า พระอาการค่อยคลายขึ้นแล้ว ตรัสถามต่อไปว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาเห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งให้เจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวง ที่พระตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลามาแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์ จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้ เกรงจะทำการไป ไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่มาก พระองค์ใดควรจะว่าราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัย อันตราย แก่ สมเด็จพระเจ้า ลูก ยาเธอ ฯ ซึ่ง ยัง ทรง พระ เยาว์ อยู่ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหน้า ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เอมปเรอฝรั่งเศส ก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดี ประทานพระแสงมีจารึกยกย่อง

---

(๑) พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ที่พระสมุหกลาโหม เวลานั้นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ คือ เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ เป็นอัครบริจาริกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ

พระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าเห็นจะไม่ปรกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่า เมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มิได้มีรับสั่งให้หาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เข้าไปทรงฝากฝังสั่งเสียราชการแผ่นดิน รับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่ยังเป็นจางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงสั่ง ครั้งนี้พระองค์ทรงประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามาสั่งเสีย ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัดขวางอย่างใดก็จงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไหน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ก็ได้เป็นเขย การที่ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า จะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝังให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดีอย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ถ้าไม่ระวังให้ดีอาจจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวังอย่าให้มีเหตุเช่นพระเสนหามนตรี (๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบ

---

(๑) เหตุเรื่องพระเสนหามนตรีนั้น คือ เมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เป็นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์เจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารถนาจะเป็นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรด ฯ ให้พระเสนหามนตรีเป็นพระยานคร ฯ จึงยังรอการตั้งพระยานครไว้ ครั้นพระเสนหามนตรีมีอายุครบอุปสมบทเข้ามาบวชอยู่วัดพิไชยญาติการาม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คืนวันหนึ่งพระเสนหามนตรีไหว้พระอยู่ในกุฎี มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกเมื่อขณะพระเสนหามนตรีกราบพระ กระสุนปืนข้ามไปจึงไม่ถูก การไต่สวนต่อมาก็ไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสนหามนตรีลาสิกขาบท ก็ทรงตั้งให้เป็นพระยานคร ฯ พระยานคร (หนูพร้อม) อยู่มาจนชรา ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เมื่อในรัชกาลที่ ๕

บังคมทูล ฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดา สนองพระเดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่า เห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาละจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรส ธิดา ต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอึกสะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาละมาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะรับสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปรกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตน ก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่งว่ามิได้สั่งโดยฟั่นเฟือน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมา ได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกัน

ทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร ได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ ให้เอาเป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน (๑) อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า พระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาตามเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มิได้ตรัสสั่งถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์ คำขอขมาและลาพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้วทรงพระปริวิตกว่า พระองค์ทรงพระประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น พระสติสัมปชัญญะจะฟั่นเฟือนไป จึงมีรับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เปรียญ เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทม

---

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบ ๑ ซึ่งแขวนไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณก็โปรด ฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้มาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาส ให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

ทรงท่องพระราชนิพนธ์ให้ฟัง แล้วตรัสถามว่า ยังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่หรือประการใด พระศรีสุนทร ฯ กราบทูลว่า ยังถูกต้องจะหาวิปลาศแต่แห่งใดนั้นมิได้ จึงมีรับสั่งให้พระศรีสุนทร ฯ เขียนพระราชนิพนธ์นั้น ดังต่อไปนี้

พระราชนิพนธ์ขมาพระสงฆ์

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณาสนฺนิปาตํ นีโต ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กาเรยฺยํ ตํ สาธุวตสฺส ตํ เม อนุรูปํ อสฺส อิติ เอวรูปิ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ กฺยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหินามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ มหาปวารณากมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ ธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา อยํ มหาปวารณา คุรุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ

อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถาอกุสลํ โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายตึ สํวราย

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ ฉสุ พหิเรสุ อายตเนสุ ฉสุ วิญฺญาเณสุ ฉสุ สมฺผสฺเสสุ ฉสุ ฉทฺวาริเกสุ เวทนาสุ นตฺเถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโต อนวชฺชวา อสฺส อนุปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม' โส อตฺตา อิติ ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ ยโต เยตํ สพฺเพสํ มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต อาปุจฺฉามิ วนฺทามิ ยํ เม ปราธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมึปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ.

คำแปลพระราชนิพนธ์ขมาสงฆ์ (๑)

ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา เมื่อจะทำกาละถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วน กำหนดสามคำได้แล้วทำกาละ ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดีฉันได้

(๑) คำแปลนี้แปลขึ้นภายหลัง

กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจักทำอะไรได้ เพราะเหตุนั้นดีฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยังวิหารบูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรม ด้วยเครื่องสักการเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดีฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่าจะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธ แม้ปรินิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงดีฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดีฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตภาพนี้ พระสงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดีฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ดีฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ ในขันธ์ทั้ง ๕ อายตนภายใน ๖ อายตนภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่นจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่ง บุรุษมายึดมั่นสิ่งไรไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเรา ดังนี้ ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดีฉันขอลา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด

เมื่อกายของดีฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย

ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้ ฯ

แล้วโปรด ฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร เชิญพระราชนิพนธ์นี้ไปพร้อมด้วยเครื่องสักการ ไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นประธานที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๙ นาฬิกา พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ จดหมายเหตุทรงพระประชวร ยังมีความข้ออื่นอีกปรากฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ คัดเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้ เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมณเฑียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมรวม ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นหัวหน้า มานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้าน้องยาเธอ ๗ พระองค์ คือ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ๒ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๓ กรมหมื่นถาวรวรยศ ๔ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล ๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จ

เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๖ พระองค์ (๑) คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ๔ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ๕ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ ๓ พระองค์ คือ ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอกจากนี้ พระเจ้าลูกยาเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์ คือ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร ๒ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ ๗ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสรรค์ เจ้านายทั้งปวงนี้เวลาประชุมประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษี ฯ ประทับเป็นประธานอยู่ข้างหน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุมนั้น มีพระราชาคณะ ๒ รูป คือ พระสาสนโสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ ๑ พระอมรโมลี (นพ) วัดบุปผาราม ๑ นอกนั้นเป็นฐานานุกรมและเปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกาที่มาประชุมพึ่งพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐทุก ๆ วัน (๒) สังฆการีไปนิมนต์จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สั่งให้นิมนต์พระราชาคณะฝ่ายมหานิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั้นนั่งด้านตะวันออกจางวางมหาดเล็กอยู่ทางด้านใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น

---

(๑) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ใช้คำนำพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และใช้คำนำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์ เมื่อรัชกาลที่ ๖

(๒) ด้วยเป็นสานุศิษย์ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกาแต่เดิมมา

ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวัง คือ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ลมั่ง สนธิรัตน) ๔ พระยาราชภักดี (ช้าง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตทัต) ๗ พระยาสีหราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวรานุกูล (บุญรอด กัลยาณมิตร) ๑๐ พระยาเทพประชุน (ท้วม บุนนาค)(๑) ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย ยมาภัย) ๑๒ พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) ๑๓ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลพ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู่) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกตุ สิงหเสนี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล (บัว) ๑๘ พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุณยรัตนพันธุ์) ๑๙ พระยาศิริไอศวรรย์ ๒๐ พระยาสุรินทรราชเสนี (ชื่น กัลยาณมิตร)(๒) นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัด กรมตำรวจขัดกระบี่นั่งประจำอยู่ข้างหลังเสนาบดี ข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ หันหน้าไปทางเจ้านาย กล่าวในท่ามกลางประชุมว่าด้วย พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

---

(๑) คือ เจ้าพระยาภานุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุอาลักษณ์หาปรากฏชื่อไม่

(๒) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่มิได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ต้นสกุล บุรณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ชราทุพพลภาพทั้ง ๒ คน

สวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามพระราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด ด้วยอาการพระโรคตัดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี ปรึกษากันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่า พระราชวงศ์พระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง สมควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรดับยุคเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าให้มีความหวาดหวั่นเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์หันพระพักตร์ไปทางข้างตะวันออก ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณ ได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงพระองค์เจ้านาย และเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระถามเฉพาะกรมหมื่นบวรรังษี ฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า "สมควร" เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอดิเรก (๑)

เมื่อประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แล้วเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบว่า

---

(๑) ธรรมเนียมถวายอดิเรกนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญญัติไว้ว่า ควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้ การที่ถวายอดิเรกในที่ประชุมครั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ทราบพระราชนิยม และกรมหมื่นบวรรังษี ฯ ก็ไม่กล้าทรงทัดทาน

ปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน-พินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรได้ดังสมควร พระกระแสที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ (๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอให้เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศด้วยอีกพระ-องค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงกล่าวขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร เสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาท-สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

---

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จ-ราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระโอรสพระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ก็ทรงชำนิชำนาญการต่าง ๆ ซึ่งได้ทรงศึกษามาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทฝ่ายพระราชวังบวร และคงจะเป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ถามที่ประชุมเรียงไปดังแต่ก่อน โดยมากรับว่า "สมควร" หรือให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักร ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจัก ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนอย่างนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษก ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคืองว่ากล่าวกรมขุนวรจักร ฯ ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้น อยากจะ

เป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ จะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอดิเรกอีกครั้งหนึ่ง (๑)

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในสถานราชกิจเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงให้อาลักษณ์จดคำปรึกษา แล้วนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้ (๒)

---

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิสโมสร ท่านตรัสเล่าให้ฟัง ด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมถ้วนถี่ละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรได้จดไว้ เนื้อความก็ไม่เคลื่อนคลาดกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงกล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ตอนปลายว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือนั้นในเวลาผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่ จึงไม่กล้ากล่าวถึงการที่มีผู้คัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชุมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ เล่าเมื่อก่อนจะอสัญกรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่ง ว่าการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งนั้น ถ้อยคำที่กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จดถวาย ให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโคจร นั่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้น ในข้อจะถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าอยู่หัวนั้น ยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตดูผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น

(๒) คำปรึกษานี้ ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

"ศรีศุภมัศดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสสังวัจฉรจตุสตาธฤก เอกาทศสังวัจฉรบัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉรอัสยุชมาสศุกรบักษ์บรรณสิยดฤถีคุรุวาร บริเฉทกาลอุกฤษฐ เวลา ๔ ทุ่ม ทุติยบาท

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระราชาคณะ พระวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระสาสนโสโภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสี และอรัญวาสี กับพระครูฐานานุกรมเปรียญทั้งปวงข้างฝ่ายพุทธจักร และฝ่ายข้างพระราชอาณาจักร กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นถาวรวรยศ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรบักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานุวงศ์ผู้น้อยที่ยังไม่ได้รับกรม กับข้าทูลละออง ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชภักดี พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรพิชัย พระยาสีหราชเดโช พระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกูล (พระยาเทพประชุน) พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตชาญชัย พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริไอศวรรย์ พระยาสุรินทรราชเสนี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคม ปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ

ทรงกอรปด้วยพระวัยวุฒิปรีชาญาณสุรภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหาปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติ ปกป้องพระมหานครขอบขัณฑเสมา สมณพราหมณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ได้ด้วยพระบุญฤทธิมหาบารมีอันล้ำสมมา หาผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นผ่านพิภพมไหสวรรยาธิบดีถวัลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทราโยธยา มหาดิลกภพนพรัตนราศีมหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อันอำพลด้วยสามนตประเทศนานา มหาไพบูลยพิศาลราชเจ้าสีมา อาณาเขตมณฑลทั้งปวงโดยบุรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบ ๆ มา"

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วังใหม่เหนือพระราชวังบวร ฯ อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิไชยชาญอีกแห่งหนึ่ง (๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเณรคัคณางคยุคล กับพระองค์เจ้าเณรทวีถวัลยลาภลาผนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกศพระบรมศพในกระบวนแห่ในวันรุ่งขึ้น (๒)

---

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้ อยู่ริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือ ตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำนงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประคองโกศพระบรมศพ ได้ดำรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้อื่นหาได้ทราบพระราชประสงค์ไม่ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้จึงมิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๗ พระองค์ ที่เลือก ๒ พระองค์นั้น เพราะองค์เจ้าคัคณางคยุคล คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นหลานเลี้ยงของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ คือ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสรงสการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสด็จ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ไปเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ (๑) ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ กำลังอ่อนเพลียมาก ด้วยทรงพระประชวรมากว่าเดือน และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์แรงกล้าไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่สรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้นแล้วก็ทรงสลบนิ่งแน่ไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั้นกับหมอที่ตามเสด็จกำกับเข้าไป ช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประฤดี แต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากเก้าอี้ได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั้นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับ ระหว่างเวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร (๒) ทางโน้น เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์

---

(๑) การที่ให้พระยาสุรวงวัยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งมีพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมนเทียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรงสำราญกว่าประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญลงพระลองเงินแห่พระบรมศพเป็นกระบวนมา ออกประตูสนามราชกิจ เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานุมาศสามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตฉัตรกั้นแห่กระบวนใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือแว่นฟ้าทองคำ ในมหาปราสาทด้านตะวันตกตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้ มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณด้วยประการต่าง ๆ ทุกวันมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔

เสด็จสวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชนมายุ ๖๕ ปี.

ปฐวีกสิณภาวนา

พระภิกษุปาสาทิโก วัดราชบพิธ

หนังสือ ปฐวีกสิณภาวนา เล่มนี้ อนุญาตให้นาย ชูวิทย์ รัตนไชย พิมพ์ในการกุศลพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมเผด็จศึก ในเดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๔ ได้ในจำนวนห้าพันเล่ม แต่โปรดใช้ตัวอักษร วรรคตอน ระเบียบตามต้นฉบับ

ผู้เป็นเจ้าของลิขสิทธิ์

๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๔

ปฐวีกสิณภาวนา

โดย

พระภิกษุปาสาทิโก วัดราชบพิธ

สมาธิภาวนา ๔ แบบ

คำว่า "สมาธิภาวนา" นี้ ท่านใช้เป็นชื่อของโยคกรรม ๆ คือการปฏิบัติฝึกหัดอบรมตนให้มีจิตดีขึ้น ให้มีจิตสูงขึ้น ตามวิธีของโยคี นี้ กล่าวตามความหมายทางศัพท์ที่ใช้อยู่โดยทั่วไป แต่ตามหลักปฏิบัติที่ใช้อยู่ในฝ่ายพระพุทธศาสนาโดยจำเพาะ โยคกรรม ท่านแยกประเภทออกเป็น ๒ คือ เป็นสมถกรรมฐานอย่าง ๑ เป็นวิปัสนากรรมฐานอย่าง ๑.

ตามเค้าความบทนิยามแห่งคำว่า "กรรมฐาน" ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา และตามเค้าความที่ได้จากคัมภีร์อื่น ๆ บ้าง สมถกรรมฐาน คือ ที่เป็นที่เป็นไปแห่งการปิดกั้นจิตไม่ให้แล่นไปตามอาการแห่งอารมณ์ที่เป็นเหตุให้ปริยุฏฐานกิเลสสงบราบไป วิปัสนากรรมฐาน คือ ที่เป็นที่เป็นไปแห่งการประกอบความเพียรด้วยปรีชาญาณ ที่เป็นเหตุให้ได้รู้เห็นอย่างแจ้งชัดตามความเป็นจริงซึ่งธรรมทั้งปวง กรรมฐานทั้ง ๒ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกชื่อไว้ในสมาธิภาวนาสูตรว่า "สมาธิภาวนา"

สมาธิภาวนา เป็นคำสมาสทางบาลี ที่ปรุงขึ้นมาจากคำ ๒ คำ คือ สมาธิ และ ภาวนา สมาธิ คือ ธรรมที่มีอานุภาพในทางทำจิตและเจตสิกให้ตั้งอยู่โดยสม่ำเสมอและด้วยดี ในอารมณ์อย่างเดียว ลักษณะของสมาธิ คือ

อาการที่จิตและเจตสิกยึดเกาะอยู่ที่อารมณ์อย่างเดียว การปฏิบัติหน้าที่ของสมาธิ คือการบำราบความฟุ้งสร้าน ผลของสมาธิ คืออาการที่จิตนิ่งเฉยอยู่ ฐานที่ดำเนินของสมาธิ คือ นิรามิสสุข ภาวนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้สมาธิเกิดด้วยกุศลเจตนา คำว่า "สมาธิภาวนา" ที่เข้าสมาสกันแล้วนี้ แปลอย่างกระชับความว่า "การปฏิบัติเพื่อทำให้สมาธิเกิดด้วยกุศลเจตนา"

สมาธิภาวนานี้ มีวิธีสำหรับปฏิบัติแตกต่างกันหลายแบบ เนื่องด้วยสมาธิทั้งหลายเกิดขึ้นมาจากแบบการปฏิบัติที่แตกต่างกัน สมาธินั้น ๆ จึงได้มีลักษณะแตกต่างกัน และอำนวยผลที่แตกต่างกัน แก่ผู้ที่ทำให้สมาธินั้น ๆ เกิดขึ้นมา ในสมาธิภาวนาสูตรนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแยกสมาธิภาวนาทั้งสิ้นออกเป็น ๔ ชนิด คือ สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนวยผลให้ผู้บำเพ็ญได้เสวยนิรามิสสุขในปัจจุบันนี้ ตามกำหนดเวลาที่ตนต้องประสงค์ สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนวยผลให้ผู้บำเพ็ญได้ ทิพจักษุ ทิพโสต และเจโตปริยญาณ สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนวยผลให้ผู้บำเพ็ญมีสติและสัมปชัญญะกำกับตน สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนวยผลให้ผู้บำเพ็ญได้บรรลุถึงความหมดสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ของสมาธิภาวนาแบบที่ ๑

คำว่า "อารมณ์" ในภาษาไทยมีความหมายกว้างขวางมาก คือ ใช้เป็นชื่อของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า "คนนี้มีอารมณ์ดี" คำนี้หมายความว่า "คนนี้มีน้ำใจดี" ใช้เป็นชื่อของเจตสิก คืออาการของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า "เขามีอารมณ์โกรธ" คำนี้หมายความว่า "เขามีอาการโกรธ" ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่งซึ่งเป็นที่ยึดที่เกาะของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า "เขาได้อารมณ์ที่น่าพอใจ" คำนี้มีความหมายว่า "เขาได้รับสิ่งที่ถูกกับความประสงค์" แต่ในภาษาบาลี คำว่า

"อารมฺมณ" ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่งซึ่งเป็นที่ยึดเกาะของจิตเท่านั้น อารมณ์นี้จำแนกออกได้ ๒ ชนิด คือเป็นรูปและเป็นนาม คำว่า "อารมณ์" ที่นำมาใช้ในเรื่องนี้ ทุกแห่ง โปรดถือเอาความหมายตามบาลี คือ ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่งซึ่งเป็นที่ยึดที่เกาะของจิตเท่านั้น โปรดอย่าได้ถือเอาความหมายตามภาษาไทย.

สิ่งสำหรับใช้ให้จิตยึดเกาะในการฝึกทำสมาธิในชั้นสมถะ ซึ่งเป็นสมาธิที่อำนวยผลให้ได้เสวยนิรามิสสุขในปัจจุบันให้เกิด ต้องเป็นวัตถุที่ไม่เป็นที่ตั้งขึ้น ไม่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย วัตถุนี้ ท่านจัดไว้ในคัมภีร์ ๔๐ อย่าง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเลือกนำไปใช้ ตามควรแก่พื้นอัธยาศัยของตน ๆ เรียกว่า อารมณ์ ๔๐ คือ กสิณ ๑๐ อศุภะ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหารปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถานะ ๑ และอรูป ๔.

กสิณ คืออารมณ์ที่ผู้ฝึกบำเพ็ญสมาธิต้องส่งจิตให้กระทบทั่วทุกส่วน ดังนั้น ดวงกสิณจึงต้องทำให้เป็นวงกลมพอเหมาะกับการที่จะดูได้ทั่วทุกส่วน ขนาดดวงกสิณที่เหมาะกับสายตาที่ท่านกล่าวไว้ คือ ขนาดที่วัดผ่าศูนย์ได้ ๓๒ ซ.ม. วัตถุที่ใช้ทำดวงกสิณนี้ ต้องมีลักษณะที่ปรากฏแก่สายตาเป็นอย่างเดียว ดวงกสิณนี้ ท่านจำแนกไว้ ๑๐ ชนิด คือ ปฐวีกสิณ ดวงกสิณคือดิน อาโปกสิณ ดวงกสิณคือน้ำ เตโชกสิณ ดวงกสิณคือไฟ วาโยกสิณ ดวงกสิณคือลม ๔ อย่างนี้ รวมเรียกว่า "ภูตกสิณ" นีลกสิณ ดวงกสิณสีน้ำเงิน ปีตกสิณ ดวงกสิณสีเหลือง โลหิตกสิณ ดวงกสิณสีแดง โอทาตกสิณ ดวงกสิณสีขาว ๔ อย่างนี้ รวมเรียกว่า "วรรณกสิณ" อาโลกกสิณ ดวงกสิณคือแสงสว่าง ปริฉินนากาสกสิน ดวงกสิณคือ อากาสที่เลือกกำหนดเอา.

อศุภะ คือทรากศพที่หมดความงามแล้ว ท่านกำหนดไว้ ๑๐ ชนิด คือ อุทธุมาตกะ ศพที่ขึ้นอืด วินีลกะ ศพที่มีสีเขียวคล้ำแตกเฟอะ วิปุพกะ ศพที่มีน้ำเหลืองไหล วิฉิททกะ ศพที่ถูกตัดอวัยวะให้ขาดออกจากกัน วิกขายิตกะ

ศพที่ถูกสัตว์กัดกินด้วยอาการต่าง ๆ วิกขิตกะ ศพที่ถูกเหวี่ยงทิ้งไปด้วยอาการต่าง ๆ หตวิกขิตกะ ศพที่ถูกคนมีเวรสับฟันแล้วเหวี่ยงทิ้งไปแปลก ๆ โลหิตกะ ศพที่มีเลือดไหล ปุฬุวกะ ศพที่มีหนอนไต่ตอม อัฏฐิกะ ศพที่เหลืออยู่แต่ร่างกระดูก.

อนุสติ คือการระลึกถึงคุณความดีของบุคคล ของธรรม ท่านจำแนกออกไว้ ๑๐ อย่าง คือ พุทธานุสติ ระลึกถึงพระคุณส่วนใดส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้า ธัมมานุสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณส่วนใดส่วนหนึ่งของพระอริยสงฆ์ สีลานุสติ ระลึกถึงคุณแห่งศีลของตน จาคานุสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้ให้แล้ว เทวตานุสติ ระลึกถึงความดีที่ทำให้คนเป็นเทวดา มรณานุสติ ระลึกถึงความตายที่ต้องมีแก่คนสัตว์ทั้งสิ้น กายคตาสติ ตั้งสติให้แล่นไปที่อาการ ๓๒ ของร่างกาย อานาปานสติ ตั้งสติไว้ที่ลมหายใจเข้าออก อุปสมานุสติ ระลึกถึงนิพพานซึ่งเป็นที่สงบด้วยดีแห่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง.

พรหมวิหาร คือธรรมที่มีประจำอยู่ในใจพรหมเนืองนิตย์ ๔ อย่าง คือ เมตตา การตั้งความปรารถนาดีไปในคนและสัตว์ กรุณา คือการแผ่ความเอ็นดูไปในคนและสัตว์ มุทิตา คือการแผ่ความยินดีด้วยไปในคราวที่ผู้อื่นได้รับอิฏฐผล อุเบกขา คือการวางตัวเป็นกลาง อาหารปฏิกูลสัญญา คือการหมายรู้ความปฏิกูลที่มีอยู่ในอาหาร จาตุธาตุววัตถานะ คือการคิดแยกร่างกายออกเป็นส่วนต่าง ๆ แล้วกำหนดตามลักษณะที่ปรากฏว่าเป็นเพียงธาตุ ๔.

อรูป คือสิ่งที่ไม่มีรูปปรากฏ สำหรับให้จิตยึดเกาะในเวลาฝึกให้เกิดอรูปฌาน คือ อากาส วิญญาณ ความไม่มีวิญญาณ ความไม่มีสัญญาและมิใช่ความไม่มีสัญญา อรูปฌานที่เกิดที่อรูปเหล่านี้ มีชื่อเรียกตามลำดับอย่างนี้

คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

สมาธิเนื่องด้วยชนิดของอารมณ์

สมาธิที่ได้ในการฝึกที่อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๔๐ นี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ อุปจารสมาธิ ได้แก่ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการสงบราบไปแห่งนิวรณ์ทั้ง ๕ มีวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา อย่างอ่อน ๆ เป็นองค์ประกอบ ในเวลาที่อยู่ในสมาธิชั้นนี้ ยังมีการรับรู้สัมผัสทางวิถีประสาททั้ง ๕ เพราะจิตยังเป็นกามาพจร แต่เป็นกามาพจรที่มีกำลังแรงกว่ากามาพจรจิตตามปรกติ อัปนาสมาธิ ได้แก่ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ที่เกิดขึ้นเพราะการเพ่งอารมณ์แรงถึงขีด มีวิตก มีจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ที่แรงมากเป็นองค์ประกอบ ในเวลาที่อยู่ในสมาธิในชั้นนี้ ไม่มีการรับรู้สัมผัสทางวิถีประสาททั้ง ๕ เพราะจิตเขยิบขึ้นไปเป็นรูปาพจร หรืออรูปาพจร.

การเกิดขึ้นแห่งสมาธิทั้ง ๒ ชนิดนี้ นอกจากเหตุคือการได้ปฏิบัติถูกต้องได้หลักได้เกณฑ์และมากถึงมาตรฐานแล้ว ยังเกี่ยวเนื่องอยู่กับชนิดของอารมณ์ ที่ได้นำมาใช้ในการฝึกนั้นด้วย การเพ่งที่อารมณ์ใด ด้วยต้องใช้ปัญญาบ้าง สมาธิชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีเพียงแค่อุปจารสมาธิ ทั้งนี้ เพราะปัญญาทำให้จิตต้องไหวตัวอยู่เสมอ ความนิ่งที่สนิทจึงเกิดขึ้นแก่จิตไม่ได้ การเพ่งที่อารมณ์ใดด้วยต้องตรึก – ตรองถึงลักษณะพิเศษที่เป็นจุดมุ่งหมายของการเพ่งนั้นสมาธิชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีเพียงแค่ปฐมฌาน เพราะสมาธิที่สูงกว่าปฐมฌานไม่มีตรึก–ตรอง การเพ่งที่อารมณ์ใดด้วยต้องแผ่ความปรารถนาดีต่อเข้าไปยังอารมณ์ที่เพ่งโดยไม่

ขาดสาย สมาธิชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีเพียงแค่ตติยฌาน ทั้งนี้เพราะความปรารถนาดีต่ออารมณ์ที่เพ่งที่ประกอบอยู่ที่สมาธิจิตนั้นทำให้วางตนเป็นกลางไม่ได้ การเพ่งที่อารมณ์ใดเพียงให้อารมณ์นั้นเป็นที่ยึดเกาะของจิต สมาธิชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีถึงขั้นจตุตถฌานและขั้นอรูปฌาน ซึ่งเป็นสมาธิชั้นดีสุดขีด.

ในอารมณ์ ๔๐ นั้น อารมณ์ที่เพ่งด้วยต้องใช้ปัญญาบ้างมีอยู่ ๑๐ อย่าง คือ อนุสติ ๖ ข้างต้น มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหารปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถานะ ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๐ อย่างนี้เป็นอารมณ์ สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีแต่อุปจารสมาธิ อารมณ์ที่เพ่งด้วยต้องตรึก-ตรองถึงลักษณะพิเศษ มีอยู่ ๑๑ อย่าง คือ อศุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๑ อย่างนี้ เป็นอารมณ์สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีเพียงแค่ปฐมฌาน แต่เมื่อเปลี่ยนไปยึดสีของอศุภะ หรือของอาการแห่งกายเป็นอารมณ์เลิกตรึก–ตรองถึงความไม่งามแห่งศพ แห่งอาการของกายเสีย สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีถึงขั้นจตุตถฌาน อารมณ์ที่เพ่งด้วยต้องแผ่ความปรารถนาดีต่อเข้าไปยังอารมณ์ที่เพ่ง มีอยู่ ๓ อย่าง คือ เมตตา กรุณา และมุทิตา ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิด้วยใช้ธรรมอย่างใดอย่าง ๑ ในธรรม ๓ นี้ สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีเพียงแค่ตติยฌาน อารมณ์ที่เพ่งเพียงอาศัยอารมณ์ที่เพ่งนั้นเป็นที่ยึดที่เกาะของของจิต มีอยู่ ๑๕ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อุเบกขา และอรูป ๔ ผู้บำเพ็ญสมาธิด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๑ ข้างต้น เป็นอารมณ์ สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีถึงขั้นจตุตถฌาน ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิด้วยใช้อรูปอย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๔ ข้างท้ายเป็นอารมณ์ สมาธิที่ได้ในการบำเพ็ญนั้น ย่อมเป็นอรูปฌานซึ่งเป็นสมาธิที่อยู่ในอันดับเดียวกับจตุตถฌาน แต่ในการบำเพ็ญ

อรูปฌาน ต้องบำเพ็ญตั้งแต่ต้นไปตามลำดับ คืออากาสานัญจายตนะ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

จิตตั้งแต่ชั้นอุปจารสมาธิลงมาจนถึงจิตที่เป็นไปตามปรกติของสามัญชน เรียกว่า กามาพจรจิต จิตในชั้นอัปนา หากว่าอัปนาสมาธินั้นมีรูปเป็นอารมณ์ เรียกว่า รูปาพจรจิต หากว่าอัปนาสมาธินั้นมีอรูปเป็นอารมณ์ เรียกว่า อรูปาพจรจิต.

อาการที่จิตขึ้นสู่วิถี

จิตใต้สำนึก คือจิตที่ยังมิได้ขึ้นสู่วิถียื่นออกไปรับอารมณ์ จิตนี้ ทางภาษาธรรม ท่านเรียกว่า "ภวังคะ" แต่ชาวเราชอบออกเสียงว่า "ภวังค์" เมื่อมีอารมณ์ใดมากระทบที่ทวาร ภวังคะนี้ ย่อมแปรสภาพแล่นขึ้นสู่วิถียื่นออกไปรับอารมณ์นั้น ระยะกาลที่จิตแล่นขึ้นสู่วิถียื่นออกไปรับอารมณ์จนถึงกลับตกลงสู่ภวังคะตามเดิม มีขณะที่ท่านกำหนดไว้ ๑๗ ขณะ ขณะทั้ง ๑๗ ขณะนั้น มีชื่อต่างกันดังนี้ คือ ตอนที่รับการกระทบของอารมณ์ เรียกว่า อตีตภวังคะ ตอนที่ภวังคะไหวตัวออกไปในครั้งแรก เรียกว่า ภวังคจลนะ ตอนที่การไหวตัวของภวังคะเสร็จสิ้น เรียกว่า ภวังคุปัจเฉทะ ตอนที่มโนธาตุที่เป็นกิริยาน้อมออกไปที่อารมณ์นั้น เรียกว่า อาวัชนะ ตอนที่รู้จักชนิดและลักษณะของอารมณ์เรียกว่า วิญญาณ ตอนที่มโนธาตุที่เป็นวิบากเข้ารับอารมณ์นั้นต่อจากวิญญาณเรียกว่า สัมปฏิฉันนะ ตอนที่มโนธาตุที่เป็นวิบากตรวจตราอารมณ์นั้น เรียกว่า สันตีรณะ ตอนที่มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยากำหนดทางเดินที่อารมณ์นั้น เรียกว่า โวฏฐัพนะ ตอนที่แล่นเข้าไปย่อยอารมณ์ตามที่โวฏฐัพนะกำหนดไว้ในอันดับแห่งโวฏฐัพนะ เรียกว่า ชวนะ ๆ นี้เกิดขึ้น ๗ ครั้ง ตอนที่รับอารมณ์ของชวนะมา เรียกว่า ตทาลัมพนะ ๆ

นี้เกิดขึ้น ๒ ครั้ง พ้นจากนี้เป็นภวังคปาตะ คือกลับลงสู่ภวังคะตามเดิม ภวังคปาตะ ไม่นับเป็นขณะ เมื่อมีอารมณ์อื่นและอื่นมากระทบอีกและอีก จิตก็แล่นขึ้นไปรับ ๆ และตกลงสู่ภวังคะตามทำนองนี้อีกและอีก จิตขึ้นสู่วิถีครั้ง ๑ อุปาทานขันธ์ ๕ ย่อมเกิดขึ้นและดับไปครั้ง ๑ ๆ จิตขึ้นสู่วิถีนี้ เมื่อกล่าวด้วยวิธีเปรียบเทียบ ย่อมช่วยให้ได้ความเข้าใจง่ายขึ้น.

คน ๆ ๑ นอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วงต้น ๑ มะม่วงสุกผล ๑ หล่นลงมากระทบพื้นดิน เสียงที่เกิดจากการกระทบพื้นดินของผลมะม่วงนี้ ทำให้คน ๆ นั้นตื่น และมองดูไปทางที่เสียงนั้นแล่นมา ได้เห็นผลมะม่วงสุกผล ๑ จึงลุกขึ้นไปเก็บผลมะม่วงนั้นมา เมื่อตรวจดูลักษณะที่ปรากฏ ก็รู้ว่าสุกพอกินได้ จึงปัดฝุ่นออกแล้วส่งผลมะม่วงนั้นเข้าสู่ปาก เคี้ยวเนื้อมะม่วงให้แหลกจนทั่วแล้วกลืนลงสู่กระเพาะ ครั้นแล้วก็กลับล้มตัวลงนอนและหลับต่อไปอีก ตอนที่กำลังหลับอยู่ เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคะ ตอนที่ผลมะม่วงกระทบพื้นดินเกิดเป็นเสียงทำให้ตื่น เหมือนตอนที่เรียกว่าอตีตภวังคะ ตอนที่ตื่นแต่ยังมีความงัวเงียอยู่ เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคจลนะ ตอนที่ตาสว่างหมดความงัวเงีย เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคุปัจเฉทะ ตอนที่มองไปทางเสียง เหมือนตอนที่เรียกว่า อาวัชนะ ตอนที่เห็นว่าเป็นผลมะม่วง เหมือนตอนที่เรียกว่าวิญญาณ ตอนที่หยิบผลมะม่วงขึ้น เหมือนตอนที่เรียกว่าสัมปฏิฉันนะ ตอนที่ตรวจดูลักษณะของผลมะม่วงรู้ว่าสุก เหมือนตอนที่เรียกว่าสันตีรณะ ตอนที่ปลงใจกิน ปัดฝุ่นและส่งผลมะม่วงเข้าปาก เหมือนตอนที่เรียกว่าโวฏฐัพนะ ตอนที่เคี้ยวเนื้อมะม่วงให้แหลกซึ่งนานหน่อย เหมือนตอนที่เรียกว่าชวนะ ตอนที่กลืนเนื้อมะม่วงที่แหลกแล้ว ๆ ลงสู่กระเพาะ ๆ เหมือนตอนที่เรียกว่าตทาลัมพนะ ตอนที่ล้มตัวกลับลงนอนและหลับต่อไปอีก เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคปาตะ.

นิมิต ๓ และภาวนา ๓

ในการบำเพ็ญสมาธินั้น สิ่งที่เรียกว่า "นิมิต" มีอยู่ ๓ อย่าง คือ บริกรรมนิมิต อุคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต สิ่งที่เรียกว่า "ภาวนา" ก็มีอยู่ ๓ อย่างเหมือนกัน คือ บริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปนาภาวนา.

บริกรรมนิมิต แปลว่า นิมิตแห่งบริกรรม นิมิต คือ สิ่งต่างชนิดที่ถูกบัญญัติชื่อต่างไว้ บริกรรม คือ การหน่วงจิตและเจตสิกลงที่นิมิต รวมทั้งการเปล่งถึงชื่อนิมิตนั้นตามบัญญัติด้วย คำว่า "บริกรรมนิมิต" นี้ เป็นชื่อที่ท่านบัญญัติเรียกอารมณ์ทั้ง ๔๐ อย่างนั้น หรืออารมณ์อย่างอื่น ๆ ที่ใช้ในกิจเหมือนอารมณ์ ๔๐ อย่างนั้น กิริยาที่ส่งจิตและเจตสิกเข้ายึดบริกรรมนิมิตอย่างใดอย่าง ๑ เป็นอารมณ์ รวมทั้งการเปล่งถึงชื่อของบริกรรมนิมิตนั้นด้วย เรียกว่า "บริกรรมภาวนา" บริกรรมภาวนาแปลว่า "การทำบริกรรมให้เกิดด้วยเจตนา".

การเปล่งถึงชื่อบริกรรมนิมิตพร้อมกับการนึกถึงนั้น ก็เพื่อให้เสียงที่ประกาศบัญญัติเกิดเป็นสื่อตัวนำ ทำหน้าที่ชักจูงจิตให้จับบริกรรมนิมิตตามบัญญัตินั้นเป็นอารมณ์ได้ง่ายขึ้น ด้วยเหตุนี้ บริกรรมนิมิต เสียงที่ประกาศบัญญัติ และสติที่จับความหมายตามบัญญัติ จึงต้องตรงกัน หากมุ่งให้ลมหายใจเข้า-ออก เป็นบริกรรมนิมิต แต่กลับเปล่งเสียงที่ประกาศบัญญัติเป็นอย่างอื่นจากชื่อบริกรรมนิมิตนั้น ที่ถูกบัญญัติไว้ เช่นเปล่งเสียงว่า "พุท-โธ" (ซึ่งตามบัญญัติ ใช้เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า) หรือว่า "พองหนอ-ยุบหนอ" (ซึ่งตามบัญญัติใช้เป็นชื่อแห่งอาการโป่ง-ยุบ ของสิ่งที่มีข้างในกลวง) หรือคำอื่นใดจากนี้ สติย่อมต้องเข้าไปจับบัญญัติหลายอย่างเป็นอารมณ์ การนี้ ย่อมเป็นการปฏิบัติที่ผิดแผกจากหลักวิชา ในการเจริญสมาธิภาวนา ที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีหลักฐาน โดยทั่วไป.

เมื่อได้ปฏิบัติในบริกรรมภาวนาอย่างนั้น ตามแบบที่กล่าวสอนไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หากจับบริกรรมนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ได้อย่างแน่นและนานพอสมควรแล้ว ภาพบริกรรมนิมิตนั้น ย่อมเกิดปรากฏขึ้นในจิตเหมือนภาพจริง คือหลับตาเห็นภาพบริกรรมนิมิตนั้นเหมือนมองเห็นด้วยจักษุ ภาพบริกรรมนิมิตที่หลับตาเห็นนี้เรียกว่า "อุคหนิมิต" ถึงขั้นนี้ ภาวนานี้ชื่อว่าตั้งตัวขึ้นได้แล้ว มีชื่อเรียกว่า "บริกรรมสมาธิ" ภาวนาตั้งแต่ชั้นบริกรรมสมาธินี้ขึ้นไปจนไปจดตอนที่อุปจารสมาธิเกิด เรียกว่า "อุปจารภาวนา" อุปจาร-ภาวนา แปลว่า "การปฏิบัติเพื่อทำอุปจารสมาธิให้เกิดด้วยเจตนา"

เมื่อได้ผูกจิตไว้ที่อุคหนิมิตนี้เรื่อยไป ภาพอุคหนิมิตไม่เลือนหาย เมื่อวิตกจับอุคหนิมิตนี้เป็นอารมณ์ได้เมื่อใด อุคหนิมิตนี้ย่อมแปรเปลี่ยนเป็นภาพที่แจ่มใสขึ้นกว่าของจริง เหมือนดวงจันทร์ที่โคจรพ้นออกมาจากเมฆที่กำบังอยู่ ภาพนี้มีลักษณะวาวเด่นชัด เหมือนภาพนกกระเรียนที่เล่นเมฆอยู่ที่หน้าเมฆที่กำลังถูกแสงอาทิตย์ทอต้อง ที่ปรากฏแก่สายตาของคนที่ยืนอยู่ที่แผ่นดินเมื่อนั้น ภาพอุคหนิมิตที่แจ่มใสขึ้นนี้ เรียกว่า "ปฏิภาคนิมิต" ภาพที่ปฏิภาค-นิมิตนี้ เมื่อต้องการขยายให้ใหญ่ออก หรือหดให้เล็กเข้า ย่อมขยายออกได้ย่อมหดเข้าได้ตามกำหนดที่ต้องการ ในเมื่อได้ฝึกทำให้มากพอสมควร และในการขยายออก ในการย่อเข้าซึ่งปฏิภาคนิมิตนี้ ท่านแนะให้ตั้งกำหนดขนาดที่จะขยายออก ที่จะหดเข้าไว้ก่อน และต้องฝึกให้ขยายออกและให้หดเข้าเท่าขนาดที่ตั้งกำหนดไว้เท่านั้น อย่าทำการขยาย ทำการหดให้เกินหรือหย่อนกว่ากำหนดที่ได้ตั้งไว้ การฝึกหัดขยายและหดปริมณฑลแห่งปฏิภาคนิมิตนี้เป็นการปฏิบัติสะสมกำลังไว้เพื่อเพิ่มสมรรถภาพให้แก่อภิญญาปาทกฌาน ซึ่งหากจะทำให้เกิดมีขึ้นในตอนเมื่อได้ความชำชองเป็นอย่างดียิ่งในรูปฌาน และอรูปฌานแล้ว เพราะทิพจักษุ ทิพโสต เจโตปริยญาณ ย่อมมีอยู่เพียงในปริมณฑล

แห่งปฏิภาคนิมิตเท่านั้น เมื่อขยายปริมณฑลแห่งปฏิภาคนิมิตออกไปได้เท่าใด อาณาเขตแห่งทิพจักษุ ทิพโสต เจโตปริยญาณก็ขยายออกไปได้เท่านั้น อุป-จารสมาธิ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับเวลาที่ปฏิภาคนิมิตนี้เกิด ภาวนาตั้งแต่เวลาที่อุปจารสมาธินี้เกิดขึ้นแล้วไป เรียกว่า "อัปนาภาวนา" อัปนาภาวนา แปลว่า "การปฏิบัติเพื่อทำอัปนาสมาธิให้เกิด ด้วยเจตนา" ภาวนาตั้งแต่ในตอนนี้ขึ้นไป จนได้อัปนาสมาธิแล้ว ย่อมยึดปฏิภาคนิมิตนี้เพียงอย่างเดียวเป็นอารมณ์ คือ ทั้งอุปจารสมาธิ ทั้งอัปนาสมาธิ ย่อมมีปฏิภาคนิมิตนี้เป็นอารมณ์เหมือนกัน อัปนาย่อมสำเร็จบริบูรณ์ในเมื่อได้ทำให้อัปนาชวนะเกิดขึ้นมา.

ชวนะที่เกิดขึ้นในอัปนาวิถี มีจำนวน ๕ ดวงบ้าง ๔ ดวงบ้าง ตามชนิดของบุคคล ที่รู้ธรรมได้ช้า หรือได้เร็ว คือผู้ที่รู้ธรรมได้ช้า มีชวนะเกิดขึ้น ๕ ดวง ผู้ที่รู้ธรมได้เร็ว มีชวนะเกิดขึ้น ๔ ดวง ชวนะทั้ง ๕ ดวงนี้ มีชื่อเรียกตามลำดับ ดังนี้ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู อัปนาจิต ในอัปนาวิถีชนิดที่มีชวนะเกิดขึ้น ๔ ดวง ตัดบริกรรมออก เริ่มต้นที่อุปจาร แต่ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ท่านรวมชื่อว่า บริกรรมและอุปจาร เข้าเป็นชื่อของชวนะดวงแรก คือเรียกชื่อชวนะดวงแรกว่า "บริกัมโมปจาร" ชวนะ ๔-๓ ดวง ข้างต้นเป็นกามาพจร แต่เป็นกามาพจรที่มีกำลังแรงกว่ากามาพจรจิตตามปรกติ ชวนะดวงสุดท้าย เป็นอัปนาจิต ชนิดรูปาพจร จะมีรูป คือ ปฏิ-ภาคนิมิตเป็นอารมณ์.

อารมณ์ที่เหมาะกับอัธยาศัย

คน เมื่อจำแนกเป็นชนิดต่างตามชนิดแห่งอัธยาศัย มีอยู่ ๖ ชนิด คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และวิตักจริต อารมณ์สำหรับใช้ฝึกทำสมาธิให้เกิด ที่ท่านแสดงไว้มากถึง ๔๐ อย่าง ก็เพื่อให้

เหมาะกับชนิดแห่งอัธยาศัยและสถานการณ์ของผู้ที่ฝึกทำสมาธิให้เกิด กายคตาสติ และอศุภะ ๑๐ เหมาะสำหรับคนราคจริต อานาปานสติ เหมาะสำหรับคนวิตักจริตและคนโมหจริต วรรณกสิณ ๔ และพรหมวิหาร ๔ เหมาะสำหรับคนโทสจริต อนุสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสำหรับคนสัทธาจริต มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหารปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถานะ เหมาะสำหรับคนพุทธิจริต ภูตกสิณ ๔ และอรูป ๔ เหมาะสำหรับคนทั้ง ๖ ชนิดนั้น อรูป เป็นอารมณ์สำหรับใช้ฝึกทำให้อรูปฌานเกิด ซึ่งอรูปฌานนี้จะฝึกทำให้เกิดขึ้นมาได้ ก็ต่อเมื่อได้ทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้นมาที่กสิณทั้ง ๙ อย่างใดอย่าง ๑ โดยเว้นปริฉินนากาสกสิณเสียโดยซ่ำซองแล้ว ดังนั้น ภูตกสิณเท่านั้น เป็นอารมณ์ที่เหมาะกับการใช้บำเพ็ญสมาธิของคนทุกชนิด แต่ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ มีอุคหนิมิตไหว ไม่เหมาะกับคนที่ใหม่ต่อการนี้ แม้อานาปานสติที่นิยมบำเพ็ญกันอยู่ในวงกรรมฐานิก โดยมากก็มีอุคหนิมิตไหว ดังนั้น ในการเขียนเรื่องสมาธิภาวนานี้ จึงเลือกเขียนปฐวีกสิณภาวนา คือภาวนาที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์คือเป็นบริกรรมนิมิต เพราะปฐวีกสิณมีอุคหนิมิตนิ่ง ภาวนาที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ จึงเป็นภาวนาที่เหมาะสมกับผู้ที่ยังใหม่ต่อการนี้.

ปฐวีกสิณภาวนาวิธี

ฐานเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งสัมมาสมาธิทั้งปวง คือความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ดังนั้น บรรดาผู้ที่จะเจริญสมาธิภาวนา จึงต้องรักษาศีลในภูมิของตน ๆ ให้บริสุทธิ์ซึ่งเรียกว่า "สีลวิสุทธิ" เสียก่อน หากไม่มีศีลที่บริสุทธิ์ตามภูมิเป็นรากฐานแล้ว สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้นมาไม่ได้ อันดินที่ใช้เป็นดวงกสิณนั้น พึงเว้นดินสีน้ำเงิน ดินสีเหลือง ดินสีขาว ดินสีแดง และดินสีดำ ดินชนิด

ที่เหมาะนั้น ท่านว่า คือดินสีนวลปนแดงนิดหน่อย ซึ่งมีสีคล้ายสีเมฆตรงอรุณขึ้น ดินในตอนหน้าดวงกสิณนี้ ต้องเป็นดินชนิดเดียวกัน และไม่มีของอื่นปะปนอยู่ ดินนี้ให้บรรจุลงในถาดกลม ซึ่งมีขนาดที่วัดผ่าศูนย์กลางได้ราวสัก ๓๒ ซ.ม. ขัดดินผิวในตอนหน้าให้เรียบ ในเวลาบำเพ็ญสมาธิ พึงวางตะแคงดวงกสิณนี้ให้ตอนบนเอนออกไปทางนอกไว้ข้างหน้า ในระดับที่ต่ำกว่าสายตาพอดูได้สะดวก และให้ดวงกสิณนี้ตั้งอยู่ห่างจากดวงจักษุ ๑.๒๕ เมตร นั่งขัดสมาธิบนพื้นก็ได้ นั่งบนเก้าอี้ห้อยเท้าก็ได้ นั่งในท่าที่สบาย ตั้งตัวให้ตรง พึงตัดความห่วงใยในตัวเอง ในคนอื่น ๆ ในปศุสัตว์ ในทรัพย์สิ่งของในหน้าที่การงานออกให้หมด ครั้นแล้ว พึงหลับตานึกน้อมออกไปถึงทรากศพต่าง ๆ และแผ่เมตตาตั้งความปรารถนาดีไปในคนสัตว์โดยทั่วไป กับนึกถึงความตายอันต้องมาถึงตนอย่างแน่นอนในอนาคตกาลอันใกล้นี้ การนึกถึงทรากศพและการแผ่เมตตานี้ เป็นการปฏิบัติเพื่อบำราบกามกิเลสและพยาบาทที่ตกตะกอนหมักหมมอยู่ในตนมากให้เพลากำลังลงเสียบ้าง เพราะกิเลสทั้ง ๒ กองนี้ หากไม่ถูกทำให้ราบไม่ถูกลดขุมกำลังลงเสียบ้าง ย่อมทำหน้าที่เป็นมารคอยรังควานในเวลาบำเพ็ญสมาธิ ในเมื่อผู้บำเพ็ญมีสติสัมปชัญญะกำกับตนน้อยไป ด้วยให้ได้เห็นภาพต่าง ๆ ได้ยินเสียงแปลก ๆ ที่น่ารื่นรมย์ชมชื่นบ้าง ที่น่าสะดุ้งหวาดกลัวบ้าง ส่วนการนึกถึงความตายที่จะมาถึงตนนั้น ก็เพื่อให้การนึกนี้ ทำหน้าที่ในทางกระตุ้นเตือน ให้รีบขะมักเขม้นบำเพ็ญสมาธิภาวนานั้น ด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวจริง ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงแนะให้เจริญพระพุทธคุณด้วย เพราะพระพุทธคุณเป็นเรื่องปลูกศรัทธาและบำบัดความท้อแท้แห่งจิต ศรัทธาที่ถูกต้อง ย่อมมีอำนาจในทางทำจิตให้ผ่องใส กรรมฐานทั้ง ๔ อย่างนี้ ทรงเรียกว่า "อารักขกรรมฐาน" คำนี้แปลว่า "กรรมฐานสำหรับรักษาตนให้พ้นภัยจากกิเลส"

บุพกิจกรรมฐานเป็นกิจจำเป็น

ในเวลาบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อทำสมาธิให้เกิด ผู้บำเพ็ญที่มีสติสัมปชัญญะกำกับตนไม่พอ อารมณ์ที่ตั้งใจกำหนดในการบำเพ็ญนั้นมักเลือนหายไป ไม่ปรากฏแก่ใจ เพราะถูกความง่วงครอบงำทำให้เคลิบเคลิ้มลงไปบ้าง ในตอนนี้มักได้พบเห็นภาพต่าง ๆ คือภาพคน ภาพสัตว์ ภาพเทพบุตร ภาพเทพธิดา ภาพสถานที่ ภาพภูมิประเทศ ภาพนรก ภาพสวรรค์ ฯลฯ บางรายก็ได้ยินเสียงเพลง เสียงร้องเรียก เสียงร้องไห้ เสียงร้องขอส่วนบุญ ฯลฯ ผู้ที่มีศรัทธาในอภินิหารของกรรมฐานแรงเกินไป และขาดปัญญากำกับ มักน้อมจิตลงไปที่ภาพนั้น ที่เสียงนั้น ด้วยความเชื่ออย่างแรง ยึดถือภาพยึดถือเสียงที่ปรากฏนั้นว่าเป็นภาพจริง เป็นเสียงจริง อย่างแน่นแฟ้นจนถอนไม่ออก ภาพนั้น เสียงนั้น ปรากฏให้ได้เห็น ให้ได้ยินอยู่ตลอดกาล มีอาการอย่างชนิดที่แพทย์เรียกว่าเป็นโรคประสาทหลอน ถ้าภาพนั้น เป็นภาพที่น่ารื่นรมย์ เสียงนั้น เป็นเสียงที่ไพเราะ ความพอใจชื่นชมยินดีในภาพนั้นในเสียงนั้น ย่อมเกิดมีอยู่โดยไม่ขาดสาย ในอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน บางรายแม้จนกระทั่งในเวลาหลับก็ยังเก็บเอามาฝัน ผู้ที่ตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนี้มักมีอาการยิ้มแย้มปรากฏแก่สายตาของผู้อื่น ถ้าภาพนั้น เสียงนั้น เป็นภาพ เป็นเสียงที่น่ากลัว น่าหวาดสะดุ้งเสียวสยอง น่าขยะแขยง ความหวาดกลัว ความสะดุ้งเสียวสยอง ความขยะแขยงไม่พอใจ ย่อมเกิดมีในทุกอิริยาบถ อาการหวาดสะดุ้งเป็นทุกข์ขยะแขยงไม่พอใจนี้ ย่อมฉายออกมาทางกาย ทำให้ปรากฏแก่สายตาของผู้อื่นด้วย บางคน ภาพคน ภาพสัตว์ที่ตนได้ประหัตประหารไว้กลับมาปรากฏให้เห็น ดังเช่นพระอังคุลิมาลเถระ พอหลับตาเจริญกรรมฐานก็ได้เห็นภาพผีหัวขาดมาปรากฏอยู่ข้างหน้ามาก คนผู้หนึ่งซึ่งได้เผามดที่รบกวนไว้มาก พอหลับตาเจริญกรรมฐาน ภาพมดหัวโตๆ

เป็นจำนวนมาก มาปรากฏยั้วเยี้ยอยู่ข้างหน้า เป็นต้น อาการอย่างนี้ถ้ามีปรากฏอยู่นานเกินไป กำจัดออกไม่ได้ มักทำให้ผู้นั้นเสียสติ ถึงเข้าถึงภาวะแห่งคนวิกลจริต หรือมิฉะนั้น ก็กลายเป็นคนบื้อ ๆ เบ๋อ ๆ คุ้มดี คุ้มร้าย ผู้ที่ไม่เข้าใจในเรื่องราว มักลงความเห็นว่า การเจริญกรรมฐานทำให้คนเป็นบ้า.

อาการที่ปรากฏออกมาอย่างนี้ เป็นการล่อหลอกของบรรดากิเลสที่ตกตะกอนลงไปซุ่มซ่อนเป็นขุมกำลังอยู่ในภวังคะ เมื่อผู้นั้นเคลิบเคลิ้มเพราะเหตุที่มีสติและสัมปชัญญะกำกับตนไม่พอ เมื่อเป็นโอกาส กิเลสที่ตกตะกอนอยู่เหล่านั้นก็ฟูออกมาแสดงอาการหลอนหลอก ด้วยให้ได้เห็นภาพ ให้ได้ยินเสียงต่าง ๆ แปลก ๆ ปรากฏการณ์ที่หยาบอย่างนี้ มีเพียงในเวลาเจริญสมถะ-กรรมฐาน เรียกตามสำนวนว่า "มารมารังควาน มารมาผจญ" ส่วนในเวลาเจริญวิปัสนากรรมฐาน การรังควานรบกวนของกิเลสก็มีเหมือนกัน แต่มีปรากฏการณ์ที่ละเอียดนุ่มนวลกว่า ปรากฏการณ์ที่เกิดจากการรบกวนของกิเลสในเวลาเจริญวิปัสนากรรมฐานนี้ ท่านเรียกว่า "วิปัสนูปกิเลส" เมื่อมีวิปัสนูป-กิเลสเกิดขึ้น วิปัสนาย่อมหยุดอยู่กับที่ เพราะอำนาจที่เพลิดเพลินอยู่กับวิปัสนู-ปกิเลส วิปัสนาย่อมไม่รัดตัวเจริญขึ้นไปถึงจุดอิ่มตัว อันนี้ย่อมทำให้ชวดจากการได้บรรลุมรรคและผล.

ตามความเข้าใจส่วนตัวของผู้เขียน ภาพเทพบุตร ภาพเทพธิดา เสียงที่ไพเราะ ที่มีปรากฏในเวลานั้น เป็นอาการหลอนหลอกของกิเลสฝ่ายกาม ภาพยักษ์ ภาพมาร เสียงขู่ตะคอก เป็นอาการหลอนหลอกของกิเลสฝ่ายโทสะ ภาพนรก ภาพสวรรค์ เป็นการหลอนหลอกของกิเลสฝ่ายโมหะ เพื่อประโยชน์แก่การไม่เกิดมีภาพหลอนหลอก เสียงหลอนหลอกของกิเลสเหล่านี้ ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนา ท่านจึงได้สอนให้เจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจ ๒ ชนิด คือเจริญอศุภะและเมตตา และเพื่อประโยชน์แก่การ

เพิ่มกำลังให้แก่ความเพียร ท่านจึงได้สอนให้บำเพ็ญมรณานุสติด้วย ก่อนบำเพ็ญสมาธิภาวนาทุกชนิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงแนะให้เจริญพุทธานุสติด้วย เพราะพุทธานุสติช่วยให้เกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นศรัทธาปสาทะที่ถูกต้อง เพราะประกอบด้วยปัญญา ศรัทธาปสาทะนี้ ย่อมช่วยให้ผู้นั้นเลือกเฟ้นเชื่อแต่เฉพาะสิ่งที่สมควรเชื่อ ไม่เชื่อดะไป ส่วนผู้ที่มีศรัทธาที่ไม่มีปัญญากำกับ ศรัทธานั้นย่อมตกไปในฝ่ายงมงาย จูงให้เชื่อดะไปหมด ไม่ว่าเรื่องนั้นสมควรเชื่อหรือไม่สมควรเชื่อ คนนั้นควรเลื่อมใสหรือไม่สมควรเลื่อมใส สักว่าเป็นเรื่อง เป็นคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ในวงการพระศาสนาแล้ว เป็นต้องเชื่อ เป็นต้องเลื่อมใสเต็มหมดทั้งร้อยเปอร์เซ็นต์ทีเดียว เพราะความเชื่อ ความเลื่อมใสชนิดนี้มีอยู่ในคนส่วนที่มาก ความเชื่อความเลื่อมใสในฤทธิ์ในอำนาจของเครื่องรางของขลัง ของเวทมนต์คาถา ของการเสก ๆ เป่า ๆ ในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูป ในอภินิหารของพระอาจารย์ ซึ่งส่วนมากเกือบไม่มีเงาของสมณะเลย ในความดีวิเศษถึงขั้น ในการชี้บอกการได้บรรลุมรรคและผลของปรากฏการณ์ที่กิเลสปรุงให้เกิดมีปรากฏขึ้นในคราวบำเพ็ญสมาธิภาวนา จึงได้ครอบงำเกาะกินจิตใจของคนส่วนที่มากอยู่ แม้กระทั่งของคนผู้ที่ได้สำเร็จการศึกษาในมหาวิทยาลัยชั้นดีของโลก แม้กระทั่งของภิกษุที่เกลือกกลั้วพัวพันอยู่ในสวนแห่งสัจธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเป็นเวลานานตั้ง ๔๐–๕๐ ปี เฉพาะพวกภิกษุที่ไหลเลอะไปในเรื่องชนิดนี้นั้น เป็นผู้ที่น่าสังเวช น่าสลดใจ น่าขยะแขยงสะอิดสะเอียน ฯลฯ ของบรรดาพุทธิกที่หนักในสัจธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง.

เป็นความจำเป็นดังที่กล่าวมาแล้วนั้น บรรดาผู้ที่บำเพ็ญสมาธิภาวนาผู้มุ่งจะได้สารัตถะในทางธรรมให้แก่ตน ก่อนแต่จะเริ่มบำเพ็ญสมาธิภาวนาที่

อารมณ์อันเหมาะสมกับพื้นอัธยาศัยของตน จึงควรต้องเจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจ ๓–๔ อย่างนั้น เสียสักชั่วเวลาเล็กน้อยก่อน ทั้งนี้ เพื่อประเทากำลังแห่งขุมกำลังของกามและพยาบาทให้เพลาลงเสียบ้าง ที่ท่านไม่แนะให้เจริญกรรมฐานส่วนที่เป็นบุพกิจ เพื่อประเทาขุมกำลังของโมหะให้ลดลงด้วย เข้าใจว่า เพราะขุมกำลังโมหะ ต้องประเทาลงด้วยวิปัสนา หากเจริญวิปัสนาก่อนเมื่อได้ความรู้ในสภาวธรรมมากขึ้น ก่อนที่มีสมาธิเป็นรากฐาน อาจเกิดมีความฟุ้งสร้านเพราะทะนงตน อันนี้ย่อมเกิดเป็นอุปสรรค ในการบำเพ็ญสมาธิให้เกิด.

สำหรับท่านผู้ที่ได้เจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจแล้ว แต่ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนา ยังมีภาพอื่นจากสิ่งที่ยึดเป็นอารมณ์มาปรากฏอยู่นั้นตามนัยที่ได้จากคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ขอแนะให้แก้ด้วยการศึกษา ให้รู้จักสภาวธรรม เช่นศึกษาในเรื่องความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ของขันธ์ ๕ ในขันธ์ ๕ ในธาตุ ๑๘ เป็นต้น เพื่อลดกำลังแห่งศรัทธาที่มีอยู่มากเกินไปจนกลายเป็นโมหะให้น้อยลงเสียบ้าง ถ้าในขณะบำเพ็ญสมาธิภาวนานั้นมีความฟุ้งสร้านจนเกิดทะนงตัว เพราะเหตุที่ปัญญามีแรงนำหน้าศรัทธาออกไปไกลลิบลับ แม้จะได้บำเพ็ญสมาธิภาวนามาเป็นเวลานาน แต่เพียงอุคหนิมิตก็ไม่มีเกิด พึงแก้ด้วยการเจริญพุทธานุสติ ธัมมานุสติ หรือ สังฆานุสติ ปลูกศรัทธาในทางที่ถูกที่ชอบให้บังเกิดขึ้นมาบ้าง.

สำหรับผู้ที่ได้เจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจมากตามสมควรแล้ว และเพิ่มการแก้ด้วยการกลับมาศึกษาในสภาวธรรมมากพอสมควรแล้ว แต่ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนาที่มุ่งให้สมาธิเกิดนั้น ยังได้เห็นภาพแปลก ๆ หรือยังได้ยินเสียงแปลก ๆ อยู่อีก พึงพักการเจริญสมาธิภาวนานั้นไว้ก่อน เพราะหากขืนเจริญต่อไป นอกจากจะไม่ได้บรรลุถึงสมาธิที่ต้องการสมประสงค์แล้ว

ยังอาจถึงความเป็นผู้เสียสติก็ได้ เมื่อสถานการณ์โดยเฉพาะของตนเป็นเช่นนี้ และยังมีศรัทธาในการปฏิบัติธรรมเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์อยู่ พึงเปลี่ยนแนวการปฏิบัติเสียใหม่ คือ พึงหันไปศึกษาในเรื่องสภาวธรรมให้มากขึ้น ๆ แล้วหันเข้าไปศึกษาในเรื่องอริยสัจจะ ๔ ให้ได้ความรู้ ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตามหลักวิชาจริง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ในสัพพาสวสังวรสูตรว่าผู้ที่ศึกษาในอริยสัจจะ ๔ อยู่เสมอ ๆ ย่อมอาจละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาสได้ คือคนอาจบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันได้ ด้วยการปฏิบัติในวิปัสนาเพียงศึกษาในอริยสัจจะ ๔ ที่ถูกต้องตามหลักวิชาและมากถึงมาตรฐานเท่านั้น การศึกษาในอริยสัจจะ ๔ นี้ แม้จะไม่ได้บรรลุผลถึงขั้นนั้น ก็ยังได้ประโยชน์ในทางลดกำลังมิจฉาทิฏฐิที่มีอยู่ให้น้อยลง ๆ ทำตนให้เป็นกรรมวาทีที่บริสุทธิ์ตามเสด็จพระพุทธเจ้าอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น ๆ.

เริ่มปฐวีกสิณภาวนา

ครั้นได้เจริญบุพกิจกรรมฐาน ๓–๔ อย่างนั้นเรียบร้อยแล้ว พึงเริ่มปฏิบัติเพื่อทำสมาธิให้เกิดขึ้นที่ปฐวีกสิณต่อไป คือพึงลืมตาขึ้นดูที่ดวงปฐวีกสิณ เปล่งคำเพียงเบา ๆ ถึงชื่อแห่งวัตถุที่ทำเป็นดวงกสิณนั้นว่า "ดิน" หรือ "ปฐวี" หรือ "เมทนี" ตามชื่อที่สะดวกแก่ปาก แก่ใจ ตั้งสติกำหนดความหมายว่า "ดิน" ว่า "ปฐวี" ว่า "เมทนี" ให้สติแล่นไปตามสายเสียงนั้นเข้าไปตั้งอยู่ที่ดวงกสิณนั้น พึงหลับตาลงเสียบ้าง ลืมตาขึ้นดูบ้าง แต่พึงหลับตาตั้งสติกำหนดหมายรูปดินที่ดวงกสิณนั้นให้นานกว่าระยะเวลาที่ลืมตาตั้งสติกำหนดหมายเช่นนั้น พึงปฏิบัติเช่นนี้เรื่อยไป โดยอย่านึกเร่งให้อุคหนิมิตเกิด ในการปฏิบัติในครั้ง ๑ ๆ พึงตั้งกำหนดเวลาปฏิบัติฝ่ายข้างมากไว้ และในทุกครั้ง ต้องปฏิบัติให้ได้เท่าเวลาที่กำหนดไว้นั้น หรือเกินกว่าผลแห่งการปฏิบัติจะเกิดขึ้นมาในเวลาเร็วหรือช้า หรือไม่เกิดขึ้น

อย่างไร นั่นย่อมต้องแล้วแต่เหตุแวดล้อม และการปฏิบัตินั้นเข้าหลักเข้าเกณฑ์ดี หรือผิดหลักผิดเกณฑ์.

อุปจารภาวนา

เมื่อการปฏิบัตินั้นเข้าหลักเข้าเกณฑ์ รัดตัวอยู่ในขอบเขตและมากขึ้น ๆ จนถึงจุดอิ่มตัวในเวลาใด ในเวลานั้น เมื่อหลับตานึกถึงภาพดวงกสิณนั้น ที่สัญญากำหนดหมายไว้ ภาพดวงกสิณนั้น ย่อมเกิดปรากฏเป็นอารมณ์ของชาวนะขึ้นที่อาปาถะ (FOCUS) คือที่ศูนย์กลางเป็นที่ตั้งลงแห่งอารมณ์ทุกชนิดในมโนทวาร เหมือนภาพที่เห็นด้วยดวงตา ภาพนี้คือ อุคหนิมิต หลังจากเวลาที่อุคหนิมิตนี้เกิดขึ้นแล้ว ท่านแนะให้ลุกจากที่นั้นไปนั่งในที่อื่นซึ่งได้เตรียมไว้ก่อนแล้ว เพราะหากยังมองเห็นดวงปฐวีกสิณตัวจริงนั้นอยู่ตราบใด ปฏิภาคนิมิตก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นมาตราบนั้น เพราะปฏิภาคนิมิตแจ่มใสกว่าของจริง เกิดขึ้นมาด้วยการกำหนดหมายที่แรงดึงของสัญญาตั้งแต่นี้ไป พึงตั้งสติประมวลจิตลงไปที่อุคหนิมิตนั้นอย่าให้ขาดสายได้ พอวิตกหน่วงอุคหนิมิตนี้เพียงอย่างเดียวเข้ามาได้ อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ย่อมสดใสกล้าแข็งขึ้น ๆ ความตื่นตัวสว่างไสวแห่งจิตย่อมมีมากขึ้น ๆ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคตาอ่อน ๆ ย่อมเข้าทำหน้าที่บำราบนิวรณ์ทั้ง ๕ ให้สงบราบลงไป แล้วปรากฏตัวเด่นชัดขึ้นมา คือ <u>เอกัคตา</u> ทำหน้าที่บำราบกามฉันท์ <u>วิตก</u> ทำหน้าที่บำราบถีนะและมิทธะ <u>วิจาร</u> ทำหน้าบำราบวิจิกิจฉา <u>ปีติ</u> ทำหน้าที่บำราบพยาบาท <u>สุข</u> ทำหน้าที่บำราบอุทธัจจะและกุกกุจจะ และกิเลสอย่างอื่น ๆ ที่เป็นพวกเดียวกันกับนิวรณ์ทั้ง ๕ นั้น ก็พลอยสงบราบลงไปด้วย ในตอนนี้ อุคหนิมิตย่อมแปรเปลี่ยนรูปเป็นใสแจ๋วแปรเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้นมา เหมือนดวงจันทร์

ที่โคจรพ้นออกมาจากหลืบเมฆ ในทันที ภาพปฏิภาคนิมิตนี้มีลักษณะวาว เด่นชัดเหมือนภาพนกกระเรียนที่เล่นเมฆอยู่ที่น่าเมฆ ที่กำลังถูกแสงอาทิตย์ทอต้อง ที่ปรากฏแก่สายตาของคนที่ยืนดูอยู่ ณ พื้นดิน จิตย่อมตั้งมั่นแน่วอยู่ที่ปฏิภาคนิมิตนี้ ด้วยอุปจารสมาธิ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว จิตย่อมยึดปฏิภาคนิมิตนี้เป็นอารมณ์บ้าง ย่อมก้าวลงสู่ภวังคะบ้าง กลับไปกลับมาอยู่อย่างนี้เรื่อย ๆ หากยังรักษาปฏิภาคนิมิตนี้ให้คงยังปรากฏอยู่ได้ตราบใด การต้องเสื่อมจากอุปจารสมาธินี้ก็ยังไม่เกิดมีขึ้นมาตราบนั้น.

อัปนาภาวนา

ในเวลานี้ อินทรีย์ทั้ง ๕ ที่สดใสเข้มแข็งขึ้นนั้น ๆ ย่อมปฏิบัติกิจในหน้าที่ของตน ๆ ตั้งแต่เมื่อเริ่มสดใสเข้มแข็งขึ้น คือ <u>ศรัทธา</u> ย่อมน้อมตัวเข้าไปสู่อารมณ์ <u>วิริยะ</u> ย่อมทำหน้าที่ประคองจิต <u>สติ</u> ย่อมทำหน้าที่เข้าไปจับอารมณ์ตั้งอยู่ <u>สมาธิ</u> ย่อมทำหน้าที่ตั้งจิตไว้ให้แน่วอยู่ที่อารมณ์ <u>ปัญญา</u> ย่อมทำหน้าที่รู้ธรรมทั้งปวง หากอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ทำกิจในหน้าที่ไม่สมดุลย์กัน คือยิ่งหรือหย่อนกว่ากันเกินไป อัปนาย่อมไม่เกิด คือหากศรัทธาทำกิจแรงเกินไป อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ย่อมไม่อาจปฏิบัติกิจในหน้าที่ของตนได้ หากวิริยะทำกิจแรงเกินไป อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ก็ย่อมไม่อาจปฏิบัติกิจในหน้าที่ของตนได้เช่นเดียวกัน คนที่มีศรัทธาแรง แต่ว่ามีปัญญาอ่อน ย่อมเลื่อมใสจนกระทั่งในสิ่งที่ไม่ควรแก่การเลื่อมใสเลย คนที่มีศรัทธาอ่อน แต่ว่ามีปัญญาแรงย่อมทะนงตัวจนขาดความเลื่อมใส ในสิ่งที่ควรแก่การเลื่อมใส ต่อเมื่อศรัทธากับปัญญาสมดุลย์กัน จึงทำให้เกิดความเลื่อมใสในสิ่งที่ควรแก่การเลื่อมใส คนที่มีสมาธิแรงแต่มีความเพียรอ่อน ย่อมถูกความเกียจคร้านครอบงำ คนที่มีความเพียรแรง แต่ว่ามีสมาธิอ่อน ย่อมถูกความฟุ้งสร้านครอบงำ ดังนั้น เมื่อปัญญามี

กำลังแรงเกินไป ควรมนสิการพระคุณของพระรัตนตรัย ลดกำลังนั้นลงเสียบ้าง เมื่อศรัทธามีกำลังแรงเกินไป ควรมนสิการถึงสภาวธรรม ลดกำลังนั้นลงเสียบ้าง เมื่อความเพียรแรงเกินไป ควรลดความขวนขวายขะมักเขม้นลงเสียบ้าง และเพิ่มสมาธิขึ้นบ้าง เมื่อสมาธิแรงเกินไป ควรเพิ่มความเพียรขึ้นมาบ้าง ศรัทธากับปัญญาที่สมดุลย์กัน ความเพียรกับสมาธิที่สมดุลย์กัน ย่อมเป็นปัจจัยให้อัปนาเกิด ส่วนสตินั้น ทำให้เกิดแรงมากขึ้นเท่าใด ย่อมเกิดมีผลดีมากขึ้นเท่านั้น เพราะจิตมีสติเป็นผู้นำ สติคอยป้องกันไม่ให้ตกไปสู่ความฟุ้งสร้าน ด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ หรือปัญญา และย่อมคอยป้องกันไม่ให้ตกไปสู่ความเกียจคร้าน ด้วยอำนาจสมาธิ สติย่อมช่วยให้เอกัคคตาแรงขึ้น ๆ นี้ย่อมช่วยให้อัปนาสำเร็จเร็วขึ้น.

ปฐมฌาน

เมื่อผู้ปฏิบัติทำอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ ให้มีกำลังสมดุลย์กันเช่นที่กล่าวนี้ได้อัปนาภาวนานั้น ย่อมรัดตัวอยู่ในขอบเขต และแล่นขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิ่มตัว ทำให้ชวนะในอัปนาวิถีเกิด คือเมื่อผู้ปฏิบัติส่งจิตให้จดจ่อแนบแน่นอยู่กับปฏิภาคนิมิตได้เช่นนั้น ในขณะที่อัปนาจะสำเร็จ มโนทวาราวัชนะ คือมโนธาตุอันเป็นกิริยา ที่น้อมตัวเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวาร ก็เข้าตัดกระแสภวังคะเกิดขึ้นมา ต่อแต่นั้น ชวนะ ๕ ดวง คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต หรืออุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต ก็เกิดทะยอยกันขึ้นมา ทีละดวง ๆ ตามลำดับ ๔–๓ ดวงข้างต้นเป็นกามาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาพจร พ้นจากนี้ จิตย่อมตกลงสู่ภวังคะ เพราะฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรกนั้น ย่อมมีเพียงในขณะจิตเดียว ฌานนี้เรียกว่า "ปฐมฌาน" เพราะเป็นฌานในชั้นเริ่มต้น ฌานนี้มีองค์ ๕ เป็นส่วนประกอบ องค์ ๕ นี้

คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา มีจำนวนและลักษณะเหมือนองค์แห่งอุปจารสมาธิ แต่มีกำลังแรงกว่าองค์แห่งอุปจารสมาธิมาก เพราะเหตุที่องค์เหล่านี้มีกำลังแรงมาก จึงบังคับให้จิตนิ่งแน่วเหมือนจมหายเข้าไปในปฏิภาคนิมิต ทำให้หมดการรับรู้สัมผัสที่วิถีประสาททั้ง ๕ คือ ในเวลาที่อยู่ในฌาน ความรู้การกระทบที่ทวารทั้ง ๕ ดับหมด เมื่อจิตตกภวังคะแล้วผู้ปฏิบัติพึงเข้าฌานนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า คือ พอจิตตกภวังคะต้องกลับเข้าใหม่ พอจิตตกภวังคะต้องกลับเข้าใหม่เรื่อยไป จนชำนาญถึงขั้นที่อัปนาชวนะที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวดำเนินอยู่ได้ตลอดครึ่งชั่วโมง ๑ ชั่วโมง ๒ ชั่วโมง หรือนานกว่านั้น โดยไม่มีการตกภวังคะ ก่อนกำหนดเวลาที่กะไว้เมื่อก่อนเข้า การทำอัปนาชวนะให้เกิดขึ้นมาได้ เรียกว่า "ฌาน" การทำอัปนาชวนะให้ดำเนินอยู่ได้ตามที่ตนกำหนดโดยไม่ตกภวังคะ เรียกว่า "ฌานสมาบัติ" ครั้นแล้วพึงออกจากปฐมฌานนี้ เพื่อพิจารณาให้รู้จักลักษณะของฌานและลักษณะของธรรมต่างอย่าง ที่ประกอบกันเข้าเป็นฌาน.

พิจารณาปฐมฌานและองค์ของปฐมฌาน

ฌาน โดยทั่วไป มีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารัมมณูปนิฌาน และ ลักขณูปนิฌาน อารัมมณูปนิฌาน ได้แก่รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ลักขณูปนิฌาน ได้แก่วิปัสนา มรรคและผล ปฐมฌานที่แสดงนี้ อยู่ในประเภทอารัมมณูปนิฌาน ฌานนี้ ได้แก่กิริยาที่เพ่งพุ่งเข้าไปที่อารมณ์ ข่มนิวรณ์ทั้ง ๕ ลงได้ด้วยองค์ ๕ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นฌาน ด้วยเหตุนี้ ฌานนี้ ท่านจึงได้เรียกว่า มีการละองค์ ๕ และประกอบขึ้นด้วยองค์ ๕ องค์ ๕ ที่ประกอบขึ้นเป็นฌานนี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว.

วิตก คืออาการที่ส่งจิตเข้าไปเกาะอยู่ที่อารมณ์ วิจาร คืออาการที่ตามลูบคลำอารมณ์นั้นทั่วทุกส่วน โดยไม่ขาดสาย หากเปรียบ

อารมณ์ให้เป็นกระดาษ วิตก คือแกนวงเวียนที่ปักลงไปที่แผ่นกระดาษ วิจาร คือขาวงเวียนที่หมุนเป็นวงอยู่บนแผ่นกระดาษ รอบแกนวงเวียนนั้น ปีติ คืออาการที่ยังกายยังจิตให้เอิบอิ่มซาบซ้าน สุข คือธรรมชาติผู้กลืนกินซึ่งความลำบากแห่งกายและแห่งจิต เอกัคคตา คือสมาธิ วิตก วิจาร ปีติ สงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ในขันธ์ ๕ สุข สงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ์ ปีติ คืออาการยินดีเอิบอิ่ม ที่เกิดขึ้นเพราะการได้สิ่งที่ต้องการสมประสงค์ สุข คือความหมดความลำบากแห่งกาย แห่งจิตในเวลาที่ได้เสวยรสแห่งสิ่งที่ต้องกับความประสงค์ ที่ได้นั้น ในเวลาเมื่อถูกแสงแดดแผดเผาอยู่ในทางที่กันดารจนเกิดกระหายน้ำขึ้น เมื่อมีผู้นำน้ำแช่น้ำแข็งเข้ามาให้ความเอิบอิ่มยินดีในขณะที่ได้รับน้ำนั้น เป็นปีติ ความดับศูนย์แห่งการระหายน้ำ หลังจากที่ได้ดื่มน้ำนั้นแล้วเป็นสุข ปีติเกิดขึ้นในเวลาใดสุขย่อมเกิดขึ้นในเวลานั้น แต่สุขเกิดขึ้นในเวลาใดไม่นิยมว่าต้องมีปีติเกิดขึ้นในเวลานั้นด้วยเสมอไป.

องค์ทั้ง ๕ นี้ ได้เริ่มเกิดขึ้นพร้อมกับการค่อย ๆ สงบไปของนิวรณ์ คือเมื่อภาวนาตั้งตัวขึ้นมาได้สำเร็จเป็นบริกรรมสมาธิ ในระหว่างนี้ ย่อมเกิดปราโมทย์และเกิดปีติอ่อนและแรงขึ้นตามลำดับ ปีติมีอยู่ ๕ อันดับ คือ ขุททกาปีติ ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุเพงคาปีติ และผรณาปีติ เมื่อปีติเหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ เกิดขึ้นและเจริญอยู่ในกรอบ แล่นขึ้นไปถึงจุดอิ่มตัวหมดตามลำดับแล้ว ย่อมทำให้ปัสสัทธิคือความสงบแห่งกายและแห่งจิตเกิดขึ้น เมื่อปัสสัทธิรัดตัวอยู่ในกรอบเจริญขึ้นถึงจุดอิ่มตัวแล้ว ย่อมทำให้สุขทางกาย สุขทางจิตเกิดขึ้น เมื่อสุขรัดตัวอยู่ในกรอบเจริญขึ้นถึงจุดอิ่มตัวแล้ว ย่อมทำให้อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิเกิดเต็มบริบูรณ์ตามชั้นตามลำดับ คือ เมื่อปีติเจริญขึ้นถึงจุดอิ่มตัวแล้ว ย่อมอุดหนุนให้วิตกหน่วงอุคหนิมิตนั้นเท่านั้น เข้ามาเป็นอารมณ์ได้ วิจารย่อมแล่นไปที่อุคหนิมิตนั้นโดยไม่ขาดสาย ให้สำเร็จ

เป็นอุปจารสมาธิขึ้นมาก่อน เมื่ออุปจารสมาธิเจริญขึ้นถึงจุดอิ่มตัวแล้ว อัปนาสมาธิจึงเกิด ครั้นแล้ว องค์ทั้ง ๔ นี้ ก็เข้าประกอบอยู่ที่สมาธิจิตนั้น.

องค์ทั้ง ๕ นี้ ร่วมกันทำให้เกิดเป็นฌานอย่างนี้ คือ วิตกเกิดทำหน้าที่ส่งจิตให้พุ่งแน่วเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิต ด้วยอาการร่าเริงห้าวหาญ วิจารเกิดทำหน้าที่ส่งจิตให้แล่นไปโดยทั่วถึงที่ปฏิภาคนิมิตนั้น โดยไม่ขาดสาย การปฏิบัติหน้าที่อย่างนั้นของวิตกและวิจารทั้ง ๒ นั้น ย่อมทำให้จิตเกิดมีความพยายามปรับปรุงตัวให้ตั้งมั่น ความพยายามปรับปรุงตัวให้ตั้งมั่นของจิต เต็มบริบูรณ์ขึ้นมาเมื่อใด ย่อมทำให้ปีติเกิดบริบูรณ์ถึงขีดเมื่อนั้น ปีตินี้ ย่อมแผ่สร้านไปทั่วสรรพางค์กาย และย่อมทำความเอิบอิ่มให้แก่จิต สุขที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งปัสสัทธิย่อมแผ่ออกไปกินความลำบากทางกายทางจิตหมด และทำความตื่นตัวสว่างไสวให้แก่จิต อาการที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียวที่ถูกปรับปรุงขึ้นมาโดยการส่งจิตให้พุ่งแน่วเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตของวิตก การยังจิตให้แล่นไปที่ปฏิภาคนิมิตโดยไม่ขาดสายของวิจาร ความเอิบอิ่มของจิตที่ปีติทำให้ และการตื่นตัวอย่างสว่างไสวของจิต ที่สุขทำให้ ย่อมยังจิตดวงนั้น พร้อมทั้งเจตสิกอื่น ๆ ที่ประกอบอยู่ที่จิตดวงนั้น ในขณะนั้น ให้ตั้งมั่นอยู่โดยสม่ำเสมอด้วยดีที่ปฏิภาคนิมิตอันนำมาซึ่งความเป็นจิตมีอารมณ์เดียว คือสำเร็จเป็นปฐมฌานขึ้น คือเพราะวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา เกิดทำหน้าที่ของตน ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยครบถ้วน จึงสำเร็จเป็นปฐมฌาน เพราะฉะนั้น ปฐมฌานนี้ ท่านจึงได้เรียกว่า <u>ปัญจังคสมันนาคตฌาน</u> คือฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๕.

การพิจารณาปฐมฌานและองค์ของปฐมฌานนี้ สำหรับผู้ที่ได้บรรลุฌานเป็นการเริ่มแรก ท่านให้ทำแต่พอประมาณ เพราะเมื่อพิจารณามากเกินไปองค์ของปฐมฌานนี้ย่อมหยาบขึ้น ๆ และเพลากำลังลง ๆ ส่วนการกลับเข้าฌานใหม่หลังจากที่จิตตกภวังคะไปแล้ว ยิ่งทำได้มากครั้ง และทำให้ฌานตั้งอยู่ได้นาน

มากเท่าไร ยิ่งเกิดเป็นผลดีมากขึ้นเท่านั้น ผู้ที่ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว เข้าฌานนี้ซ้ำเพียงเล็กน้อย ยังไม่เกิดมีความชำนาญในการเข้า แต่กลับใจร้อน อยากจะก้าวขึ้นไปสู่ทุติยฌานให้เร็วเข้า จึงพักการเข้าปฐมฌานที่ยังไม่มีความชำนาญเสีย หันมา พิจารณาองค์ของฌาน ท่านว่าผู้นี้ ย่อมต้องเสื่อมจากฌานทั้ง ๒ คือปฐมฌานที่ได้แล้วก็ต้องเสื่อม คือกลับเข้าอีกไม่ได้ ทุติยฌานที่ยังไม่ได้ไม่ถึง แต่มุ่งจะได้จะถึง ก็ทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้ แม้พระพุทธโอวาทที่มาในอังคุตรนิกาย ก็ตรัสสอนภิกษุไว้ในทำนองนี้ คือภิกษุที่ยังไม่มีความชำนาญเชี่ยวชาญในปฐมฌาน แต่คืบหน้าก้าวไปเข้าทุติยฌาน ย่อมไม่อาจเข้าทุติยฌานนั้นได้ และปฐมฌานก็เข้าไม่ได้ ภิกษุนี้ย่อมต้องพลัดตกเสื่อมจากฌานทั้ง ๒.

ความงาม ๑๐ อย่างของปฐมฌาน

ปฐมฌาน มีความงาม ๓ ตอน คือ ตอนต้น ตอนกลาง และตอนสุดท้าย ความงามใน ๓ ตอนนี้ แยกออกเป็นชนิดที่กำหนดต่างได้ ๑๐ คือ ในตอนที่ปฐมฌานเกิด มีความงาม ๓ ชนิด คือ จิตบริสุทธ์จากนิวรณ์ทั้งห้า ๑ จิตดำเนินไปตามอัปนาสมาธิที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอ ๑ จิตแล่นไปตามทางดำเนินในทางของอัปนา ๑ ในตอนเมื่อปฐมฌานตั้งอยู่ ก็มีความงาม ๓ ชนิด คือ อาการที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งจิตที่บริสุทธ์ ๑ อาการที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่ความสงบ ๑ อาการที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งอาการที่จิตเข้าถึงอัปนาตั้งอยู่ ๑ ในตอนท้ายของปฐมฌาน มีความงาม ๔ ชนิด คือ มีความชื่นบาน เพราะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในฌานจิตนั้นไม่ก้าวก่ายซึ่งกันและกัน ๑ มีความชื่นบานเพราะอินทรีย์ทั้ง ๕ มีการปฏิบัติกิจในหน้าที่อย่างเดียวกัน คือต่างทำตนให้พ้นจากกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน ๆ คือ ศรัทธาทำตนให้พ้นแล้วจากความเชื่อต่อสิ่งที่ไม่ควรเชื่อ และความไม่เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ วิริยะทำตนให้พ้นแล้ว

จากความเกียจคร้าน สติทำตนให้พ้นแล้วจากความพื้นเฟือนเลื่อนลอย สมาธิทำตนให้พ้นแล้วจากความฟุ้งสร้าน และปัญญาทำตนให้พ้นแล้วจากโมหะ ๑ มีความชื่นบานเพราะการยังความเพียรที่สมควรแก่การ ไม่ยังธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในฌานกิจนั้นให้ก้าวก่ายซึ่งกันและกัน และการปฏิบัติในหน้าที่ของอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างเดียวกันนั้น ๑ มีความชื่นบานเพราะองค์ มีความแคล่วคล่องและมีกำลังมาก ๑.

วสี ๕ ในปฐมฌาน

เมื่อผู้บำเพ็ญฌานนั้นได้พิจารณาปฐมฌานและองค์ต่าง ๆ ที่ประกอบเข้าเป็นปฐมฌาน พร้อมทั้งความงามของปฐมฌาน ดังที่ได้กล่าวมาโดยสังเขปแล้วนั้น ตั้งแต่นี้ไป พึงทำให้เกิดวสี คือความชำนาญ ๕ อย่าง ในปฐมฌานขึ้น วสี ๕ อย่างนั้น คือ อาวัชนวสี สมาปัชนวสี อธิษฐานวสี วุฏฐานวสี และปัจเวกขณวสี.

อาวัชนวสี คือความสามารถในการส่งจิตเข้าไปในองค์ทั้ง ๕ ของปฐมฌานนั้น ตามลำดับ โดยรวดเร็วและไม่ขาดสาย สมาปัชนวสี คือความสามารถเข้าฌานได้ในลำดับแห่งอาวัชนะ คือ เมื่อทำการเข้าฌานครั้งไร ย่อมเข้าได้ตั้งแต่ชวนะดวงแรก คือชวนะดวงที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งอาวัชนะ เป็นรูปาพจร คือเป็นอัปนาจิตเลย คือในอัปนาวิถี ไม่มีชวนะที่เป็นกามาพจร ๔ ดวง คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู เกิดขึ้นข้างหน้าอัปนาจิต เหมือนในคราวที่ทำให้อัปนาจิตเกิดขึ้นในครั้งแรก อธิษฐานวสี คือความสามารถทำให้ฌานตั้งอยู่ได้เท่าเวลาที่ตนกำหนดไว้ วุฏฐานวสี คือความสามารถออกจากฌานได้โดยฉับพลันตรงตามเวลาที่ตนตั้งกำหนดไว้ ไม่ออกก่อนหรือหลังเวลาที่ตนตั้งกำหนดไว้ ปัจเวกขณวสี คือความสามารถในการพิจารณาองค์ของฌาน

คือชวนะที่เกิดในลำดับแห่งการนึกถึงองค์ฌาน มีธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาวัชนะเป็นอารมณ์ ปัจเวกขณวสีนี้สำเร็จด้วยอาวัชนวสี การทำให้เกิดวสี ๕ นี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่ฌานสมาบัติ คือเพื่อประโยชน์แก่การเข้าฌานให้อยู่ได้ตามเวลาที่ตนต้องการ แต่ไม่เกิน ๗ วัน เพื่อเสวยนิรามิสสุข และเพื่อประโยชน์แก่การเขยิบชั้นของฌานให้สูงขึ้นไป.

อัปนาชั้นปฐมฌานจิตยังไหว

สมาธิในชั้นปฐมฌาน จิตเพียงสักว่าผ่องใส คือจิตผ่องใสเพียงในขั้นอัปนาเริ่มแรก ยังไหวอ่อน ๆ ด้วยอำนาจวิตกและวิจาร เปรียบเหมือนน้ำใสที่ถูกลมอ่อนทำให้กระเพื่อมอยู่ และวิตกวิจารนี้ หากเอกัคคตานั้น ไม่เป็นสมาธิที่ตั้งขึ้นอย่างเด่นโดดเดี่ยวจริง ๆ แล้ว ย่อมผละออกจากปฏิภาคนิมิตนั้นพุ่งตัวเข้าไปหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แปรเปลี่ยนเป็นนิวรณ์ไปได้โดยง่าย พระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า เมื่อท่านเข้าปฐมฌาน สัญญาและมนสิการแปรเปลี่ยนออกไปรับรูป เสียง กลิ่น รส หรือโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ทำให้ต้องออกจากปฐมฌาน พระพุทธเจ้าตรัสแนะท่านให้แก้ด้วยการสมาธิให้ตั้งขึ้นอย่างโดดเดียวจริง ๆ เมื่อทำได้เช่นนี้ย่อมไม่เสื่อมจากฌานที่เข้านั้น ๆ ดังนั้น ผู้ที่ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว และเข้าฌานสมาบัติได้แล้ว มุ่งจะได้เสวยนิรามิสสุข คือสุขที่เกิดจากความสงบแห่งกิเลส ที่สนิธ และมีประสงค์ในการที่ทำให้สุขนี้ยั่งยืน ไม่เสื่อมจากสุขนี้โดยง่าย จึงควรเขยิบชั้นแห่งสมาธิให้สูงขึ้นไปอีก คือเลื่อนทำให้สมาธิในชั้นทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน เกิดขึ้นมาตามลำดับ.

สมาธิชนิด ๑ เป็นผลแห่งการปฏิบัติชนิด ๑

สมาธิในชั้น ๑ กับสมาธิในอีกชั้น ๑ มีลักษณะพิเศษเป็นส่วนของตนโดยจำเพาะ ไม่เหมือนกัน ไม่ปะปนกัน ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เมื่อได้สมาธิในชั้นปฐมฌานแล้ว แม้จะได้ทำสมาธิในชั้นนี้ให้เกิดขึ้นอยู่เรื่อย ๆ จนตลอดชีวิต ก็ไม่มีทางได้สมาธิในชั้นทุติยฌาน หรือสมาธิในชั้นฌานอื่นจากนี้ เพราะสมาธิชนิด ๑ เป็นผลแห่งการปฏิบัติชนิด ๑ และตัวสมาธิเอง ก็เลื่อนตัวเองให้สูงขึ้นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนกับมีปราสาท ๔ ชั้นอยู่หลัง ๑ ในบันไดที่ขึ้นไปสู่ปราสาททั้ง ๔ ชั้นนี้ บันไดของแต่ละชั้น ๆ ตั้งอยู่ด้านนอกและตั้งอยู่ทางนอกผนังคนละด้านสลับกัน เมื่อขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่สูงกว่า ต้องผ่านเข้าไปในห้องชั้นปราสาทที่ต่ำกว่า ผู้ที่เข้าไปในปราสาทชั้นที่ ๑ แล้ว ถ้ามัวเพลิดเพลินชมความงามของปราสาทชั้นนี้เสีย ย่อมต้องติดอยู่ในปราสาทชั้นนี้ ตราบเท่าที่ตนยังไม่ออกมาข้างนอก แม้ออกมาแล้ว หากยังไม่ตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นออก และไม่ขวนขวายขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ ย่อมไม่มีทางจะได้เข้าไปชมความงามในปราสาทชั้นที่ ๒ เลย หากยังตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นี้ออกไม่ได้ เมื่อกลับขึ้นปราสาทอีก เมื่อขึ้นไปถึงปราสาทชั้นที่ ๑ ความอาลัยรักนั้น ย่อมทำให้เขาไม่อาจออกจากปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นไปได้ แต่เมื่อตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นได้เด็ดขาด และทำความอาลัยรักให้เกิดขึ้นในปราสาทชั้นที่ ๒ กับรีบเดินออกจากปราสาทชั้นที่ ๑ ขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ เมื่อการเดินนั้นไปตรงทาง ย่อมเข้าไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ ได้สมประสงค์ ข้อนี้ฉันใด แม้การทำสมาธิให้เกิดก็ฉันนั้น เมื่อได้ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว หากมัวเพลิดเพลินพอใจอยู่แต่ในปฐมฌานนั้นก็ย่อมติดอยู่เพียงแค่ปฐมฌานนั้น แม้ออกจากปฐมฌานแล้ว กลับเข้าใหม่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก็คงได้เพียงสมาธิในชั้นปฐมฌานนั้นนั่นเองในทุก ๆ ครั้ง ต่อเมื่อได้

พิจารณาให้เห็นโทษบางประการในปฐมฌาน จนตัดความอาลัยรักในปฐมฌานนั้นออกได้หมด และพิจารณาให้เห็นคุณความดีบางประการของทุติยฌาน จนเกิดความรักความพอใจขึ้นในทุติยฌานอย่างเต็มเปี่ยมแล้ว และเจริญภาวนาเพื่อให้ได้มาซึ่งสมาธิในชั้นทุติยฌานนั้น เมื่อการทำนั้นรัดตัวอยู่ในขอบเขตและเจริญเขยิบขึ้นไปโดยลำดับจนถึงจุดอิ่มตัว ย่อมส่งให้ได้บรรลุสมาธิในชั้นทุติยฌานได้สมประสงค์

ทุติยฌานภาวนา

ผู้ที่ได้บรรลุปฐมฌาน มีความชำนาญแคล่วคล่องในปฐมฌานนั้นจนถึงขั้นฌานสมาบัติแล้ว เมื่อประสงค์จะได้มาซึ่งสมาธิในชั้นทุติยฌาน พึงเข้าฌานสมาบัติในชั้นปฐมฌานนั้นก่อน ครั้นแล้วพึงออกจากฌานสมาบัตินี้ มาพิจารณาองค์ ๕ ที่ประกอบขึ้นเป็นปฐมฌาน ตามลักษณะแห่งองค์นั้น ๆ เมื่อพิจารณาไป ๆ ย่อมได้ปัญญาว่าวิตกและวิจาร เป็นองค์ที่หยาบ ทำให้ไม่ได้ประสบสันติที่แท้จริง และวิตกกับวิจารนี้ เป็นธรรมที่ใกล้เคียงกับนิวรณ์แปรรูปตัวเองเป็นนิวรณ์ได้โดยง่าย ในเมื่อเปลี่ยนไปยึดรูป เสียง กลิ่น รส หรือโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์เข้า เมื่อเห็นโทษของวิตกและวิจารเช่นนี้แล้ว พึงยื่นขึ้นไปพิจารณาถึงทุติยฌาน ซึ่งประกอบขึ้นมาด้วยองค์เพียง ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา เมื่อพิจารณาเช่นนี้ ย่อมปลงใจว่า ทุติยฌานเป็นธรรมที่สงบสงัดดีกว่าปฐมฌาน เมื่อได้พรากความอาลัยรักในปฐมฌานออกได้หมด เพราะได้เห็นโทษของวิตกและวิจารแล้ว ควรเริ่มบำเพ็ญสมาธิภาวนา คือเริ่มทำการปิดกั้นจิตไม่ให้แล่นไปตามอาการยั่วเย้าของอารมณ์ต่อไป.

ในระหว่างเวลาตั้งแต่ออกจากปฐมฌาน มาทำการพิจารณาองค์ของปฐมฌานนั้น เป็นเวลาที่นิวรณ์ยังสงบอยู่ และเป็นเวลาที่ยังมีสติและ

สัมปชัญญะกำกับตนอยู่ ดังนั้น การบำเพ็ญสมาธิภาวนา เพื่อการได้บรรลุถึงทุติยฌาน ควรต้องเริ่มในทันทีนี้.

ในการทำให้ปฐมฌานเกิดนั้น ได้บำเพ็ญสมาธิภาวนาที่อารมณ์ใด ในการทำให้ทุติยฌาน และแม้ตติยฌาน และจตุตถฌานเกิด ต้องบำเพ็ญสมาธิภาวนาที่อารมณ์นั้น ข้อความที่จะได้แสดงต่อไปนี้ จะได้แสดงการบำเพ็ญสมาธิที่ปฐวีกสิณ เพราะปฐมฌานที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์.

ทุติยฌาน

ผู้ที่มุ่งทำให้ทุติยฌานเกิด พึงเริ่มมนสิการนิมิตที่เป็นอารมณ์ของปฐมฌานนั้นต่อไปว่า "ดิน" หรือว่า "ปฐวี" ฯลฯ เพื่อการละทิ้งองค์ที่หยาบ และเพื่อการได้มาซึ่งองค์ที่สงบ โดยไม่ขาดสาย เนื่องด้วยในเวลานั้นนิวรณ์กำลังสงบราบ จิตยังผ่องใส และกำลังมีสติและสัมปชัญญะกำกับตนอยู่ อุคหนิมิตจึงเกิดขึ้น ทำให้สำเร็จเป็นบริกรรมสมาธิได้โดยง่าย และปฏิภาคนิมิตจึงเกิดขึ้น ทำให้สำเร็จอุปจารสมาธิได้ในไม่สู้ช้า เมื่ออุปจารสมาธินี้รัดตัวอยู่ในขอบเขต และเจริญเขยิบขึ้นไปถึงจุดอิ่มตัวแล้ว ย่อมทำให้ได้สมาธิในชั้นทุติยฌาน ในขณะที่สมาธิในชั้นทุติยฌานจะเกิดนั้น มโนทวาราวัชนะ คือ มโนธาตุที่เป็นกิริยาที่น้อมเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวาร ย่อมเข้าตัดกระแสภวังคะ ทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโนทวาราวัชนะนี้ดับแล้ว ชวนะ ๕ หรือ ๔ ดวง คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต หรือ อุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต ย่อมแล่นทะยอยกันเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตนั้นทีละดวง ๆ ตามลำดับ ชวนะ ๔–๓ ดวงแรกเป็นกามาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาพจร ที่มีทุติยฌานคือความเพ่งชั้นที่ ๒.

ทุติยฌานนี้ประกอบขึ้นมาด้วยองค์ ๓ คือ ปีติและสุขซึ่งเกิดจากสมาธิ และเอกัคคตา ไม่มีวิตกและวิจารเข้าประกอบเหมือนปฐมฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตสนิธ เพราะศรัทธาทำกิจน้อมไปสู่อารมณ์เต็มที่ มีสมาธิเด่นอย่างโดดเดี่ยวเข้าหลักเข้าเกณฑ์ของสมาธิ เพราะไม่กระเพื่อมด้วยอำนาจวิตกและวิจาร มีปีติและสุขสนิธดีกว่าปีติและสุขในปฐมฌาน เพราะเป็นปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิที่เข้าหลักเข้าเกณฑ์ ส่วนปีติและสุขในปฐมฌานเกิดจากความสงบไปแห่งนิวรณ์ ทุติยฌานนี้ เป็นฌานที่ละองค์ ๒ และประกอบขึ้นด้วยองค์ ๓ คือ เมื่อตั้งขึ้นมาไม่มีวิตกและวิจารเป็นองค์ประกอบ แต่มีปีติ สุข และเอกัคคตาเป็นองค์ประกอบ คือทุติยฌานนี้เป็นผลของการประชุมพร้อมแห่งปีติ สุข และเอกัคคตา คือปีติ สุข และเอกัคคตา ๓ นี้ รวมกันเข้าเป็นทุติยฌาน คือเป็นฌานที่สูงอยู่ในอันดับที่ ๒ มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนท้าย ๔ เหมือนความงามในปฐมฌาน

ในทุติยฌานนี้ อัปนาจิต คือชวนะดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ที่เกิดในครั้งแรก ย่อมเกิดขึ้นในเวลาเพียงชั่วขณะจิตเดียวแล้วย่อมตกภวังคะ ผู้เข้าต้องพยายามเข้าซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนฌานนี้ตั้งอยู่ได้นาน ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ สำเร็จเป็นฌานสมาบัติ ดังที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌาน คือ เมื่ออัปนาจิตตกภวังคะไปแล้ว ๆ ต้องกลับเข้ามาใหม่ ๆ การเข้านี้ เมื่อได้ทำถูกต้องตามหลักเกณฑ์แล้ว ย่อมมีระยะเวลาที่ฌานตั้งอยู่ได้นานมากขึ้น ๆ ทุกที ๆ คือทุติยฌานที่เข้าในครั้งหลัง ๆ ย่อมตั้งอยู่ได้นานกว่าทุติยฌานที่เข้าในครั้งก่อน ๆ เมื่อได้ทำทุติยฌานนี้ให้เป็นฌานสมาบัติได้เหมือนตามที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั้นแล้ว พึงพิจารณาองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ที่ประกอบเข้าเป็นทุติยฌาน ให้ได้รู้ลักษณะตามความเป็นจริงขององค์นั้น ๆ หลังจากที่ออกจากทุติยฌานใหม่ ๆ ครั้นแล้วพึงทำให้เกิดวสี ๕ คือ อาวัชนวสี สมาปัชนวสี

อธิษฐานวสี วุฏฐานวสี และปัจเวกขณวสีขึ้น ในทุติยฌานนี้ เหมือนดังที่กล่าวแล้วในปฐมฌานนั้น การพิจารณาองค์ทั้ง ๓ ของทุติยฌานนี้ก็ดี การทำให้เกิดวสี ๕ ในทุติยฌานนี้ก็ดี เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เข้าและออกจากทุติยฌานนี้ได้อย่างรวดเร็ว และอยู่ในทุติยฌานนี้ได้ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ และเพื่อประโยชน์แก่การทำตติยฌานให้เกิดในอันดับต่อไป เพราะทุติยฌานนี้ยังมิใช่เป็นสมาธิชั้นที่ดีที่สุด สมาธิที่ดีกว่านี้ยังมีอยู่อีก.

ตติยฌานภาวนา

ผู้ที่ชำนาญในการเข้าทุติยฌาน และอธิษฐานให้ทุติยฌานนี้ตั้งอยู่ได้นานเท่ากับกำหนดที่ตนต้องประสงค์สำเร็จเป็นฌานสมาบัติชั้นดีแล้ว และได้ทำให้เกิดวสี ๕ ในทุติยฌานนี้ตามสมควรแล้ว เมื่อประสงค์จะได้นิรามิสสุขที่สุขุมกว่านี้ พึงขวนขวายเพื่อให้ตติยฌานเกิดขึ้นต่อไป

ปีติ คืออาการเอิบอิ่มแห่งจิต ที่มีตัณหาอ่อน ๆ แทรกปน ไม่มีความเห็นโทษแห่งความรักที่เกาะเกี่ยวอยู่ในสัตว์และสังขาร ที่กำหนดยึดถือไว้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิฏฐิ และปีติแปรเปลี่ยนตัวไปเป็นวิตกและวิจารได้โดยง่าย ดังนั้น จิตที่ยังถูกปีติปรุงแต่ง จึงยังไม่เป็นจิตที่สงบและมีความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง และต้องเสื่อมจากทุติยฌานได้ง่าย ผู้ที่ประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิตที่สูงกว่านี้ ที่ยั่งยืนกว่านี้ จึงควรต้องสลัดทิ้งปีติที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งทุติยฌานจิตอยู่ ตติยฌานเป็นสมาธิที่ไม่มีปีติปรุงแต่ง ดังนั้น สมาธิชั้นตติยฌานจึงทำความสงบและความบริสุทธิ์ให้แก่จิต ที่ยิ่งกว่าความสงบและความบริสุทธิ์ที่ได้จากสมาธิชั้นทุติยฌานนี้.

ผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและได้วสี ๕ ในทุติยฌานแล้ว ประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิต ที่ยิ่งกว่าความสงบและควาบริสุทธิ์ที่ได้จาก

ทุติยฌานนี้ พึงเข้าทุติยฌานแล้วพึงออกจากทุติยฌานนั้น ในกำหนดเวลาที่ตนต้องการ ในทันทีที่ออกจากทุติยฌาน พึงรีบพิจารณาให้เห็นโทษของปีติว่าเป็นองค์ที่ตั้งอยู่ในที่ใกล้วิตกและวิจาร แปรรูปเป็นวิตกและวิจาร ทำให้ต้องเสื่อมจากทุติยฌานได้ง่าย และปีติเป็นองค์ที่มีกำลังอ่อน เพราะเป็นธรรมที่ยังหยาบ แล้วพิจารณาให้เห็นว่าตติยฌานเป็นธรรมที่สงบดีกว่า เมื่อได้ทำการพรากความอาลัยรักในทุติยฌานออกได้หมดแล้ว พึงรีบทำการปิดกั้นจิต คือพึงมนสิการนิมิตนั้นว่า "ดิน" หรือ "ปฐวี" ฯลฯ เพื่อการละองค์ที่หยาบ เพื่อการได้องค์ที่สงบสุขุมกว่าต่อไป.

ตติยฌาน

เนื่องด้วยในเวลานั้น จิตกำลังผ่องใสอยู่ด้วยอำนาจสติและสัมปชัญญะ อุปจารสมาธิจึงบังเกิดขึ้นมาได้โดยง่าย เมื่ออุปจารสมาธิรัดตัวอยู่ในกรอบ เจริญเขยิบขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิ่มตัวแล้ว มโนทวาราวัชนะ คือมโนธาตุที่เป็นกิริยาที่น้อมเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวารนั้น ก็น้อมเข้าตัดกระแสภวังคะในทันทีที่ตติยฌานจะเกิด และกระทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโนทวาราวัชนะดับแล้ว ชวนะ ๕–๔ ดวง ก็เกิดติดตามทะยอยกันขึ้นมาทีละดวง ๆ ตามลำดับ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ๔–๓ ดวงข้างต้น เป็นกามาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาพจร คือเป็นอัปนาจิตที่มีความเพ่งสูงขึ้นไปในอันดับที่ ๓ คือเป็นตติยฌาน ๆ นี้ ก้าวล่วงปีติเกิดขึ้นมา ดังนั้น ตติยฌานนี้จึงมีองค์ประกอบเพียง ๒ คือ สุข และเอกัคคตา เพราะก้าวล่วงปีติ ตติยฌานนี้จึงหลบออกไปได้จากวิตกและวิจาร โดยสิ้นเชิง ทุติยฌานยังมีปีติเป็นองค์ประกอบ ทุติยฌานจึงอยู่ใกล้กับวิตกและวิจาร ตติยฌานนี้มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนท้าย ๔ เหมือนกับความงามในปฐมฌานและทุติยฌาน.

ท่านผู้มีตติยฌานนี้ มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะเด่นชัดขึ้น ลักษณะของอุเบกขา คือการวางตนเป็นกลาง หน้าที่ของอุเบกขา คือการหยุดใช้ความคิด คือไม่คำนึงถึงอะไร ๆ ผลของอุเบกขา คือการหมดความขวนขวาย เหตุเป็นที่ตั้งเป็นที่ดำเนินของอุเบกขา คือการเกลียดปีติและการสำรอกเอาปีติออกได้ ลักษณะของสติ คือการแล่นเข้าไปที่อารมณ์ หน้าที่ของสติ คือการจดจ่ออยู่ที่อารมณ์ ผลของสติ คือการรักษาอยู่ที่ทวารทั้ง ๖ ให้ปลอดจากภัย คือกิเลส ลักษณะของสัมปชัญญะ คือการรู้เท่าทัน หน้าที่ของสัมปชัญญะ คือการข้ามพ้นได้จากความสงสัย ผลของสัมปชัญญะ คือการวิจัยได้โดยครบถ้วน.

สุขในชั้นตติยฌาน เป็นสุขที่ปราศจากปีติ เป็นสุขที่สงบสดชื่นอย่างยิ่ง ไม่มีสุขอื่นจะยวดยิ่งไปกว่า สุขนี้ ท่านผู้ที่ได้ตติยฌาน ได้เสวยทางกลุ่มเจตสิก คนสัตว์โดยทั่วไป ย่อมติดแน่นอยู่ในสุข ย่อมเพลิดเพลินพอใจในสุข ส่วนท่านผู้ที่ได้ตติยฌานนี้ แม้ท่านจะได้เสวยสุขที่ประณีตยิ่ง ทางกลุ่มเจตสิก แต่ท่านก็ไม่คำนึงถึงว่าเราได้เสวยสุขนี้ มีแต่เพียงความคำนึงว่า สุขเท่านั้น ไม่ติดใจในสุขนี้ ทั้งนี้ เพราะอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะที่แรง.

จตุตถฌานภาวนา

ตติยฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรก ย่อมตั้งอยู่เพียงในชั่วขณะจิตเดียว แล้วย่อมตกภวังคะ ผู้เข้าต้องฝึกให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ จนสำเร็จเป็นฌานสมาบัติ แล้วทำการพิจารณาองค์ทั้ง ๒ ของฌานนี้ และต้องทำให้ได้วสี ๕ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในฌานทั้ง ๒ นั้น เมื่อประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ยวดยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ก็พึงเข้าตติยฌานตามกำหนดที่ต้องการ แล้วพึงออกจากฌานนั้น ในทันทีที่ออกจากตติยฌานนั้น พึงพิจารณาให้เห็นโทษของสุขว่า ตติยฌานนี้ ตั้งอยู่ใกล้ข้าศึกคือปีติ เพราะสุขที่เป็นองค์ประกอบของ

ตติยฌานนี้ แปรรูปไปเป็นปีติได้โดยง่าย และสุขเป็นองค์ที่มีกำลังอ่อนเพราะเหตุว่าสุขเป็นธรรมที่หยาบ เพราะเป็นธรรมที่จิตยังต้องดำเนินเข้าไปถึงว่า "สุข" อยู่เสมอ ๆ ครั้นแล้ว พึงนึกน้อมเข้าไปที่จตุตถฌาน ที่ไม่มีสุขเป็นองค์ประกอบว่า เป็นธรรมที่สงบนิ่งแน่วเยือกเย็นสนิธ ครั้นแล้ว พึงทำการพรากความอาลัยรักในตติยฌานออกให้หมด แล้วเริ่มทำการปิดกั้นจิต ด้วยการมนสิการถึงนิมิตนั้นว่า "ดิน" หรือว่า "ปฐวี" ฯลฯ เพื่อการละทิ้งองค์ที่หยาบ เพื่อการได้องค์ที่สงบนิ่งแน่วเยือกเย็นต่อไป.

จตุตถฌาน

เนื่องด้วยในเวลานั้น กำลังมีสติและสัมปชัญญะกำกับตนอยู่ การเจริญสมาธินั้นจึงทำให้อุปจารสามาธิเกิดขึ้นมาได้โดยง่าย เมื่ออุปจารสมาธินั้นรัดตัวอยู่ในขอบเขต และเจริญเขยิบขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิ่มตัวเมื่อใด เมื่อนั้นมโนทวาราวัชนะ คือมโนธาตุที่เป็นกิริยา ที่น้อมเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตในมโนทวารนั้น ย่อมเข้าตัดกระแสภวังคะในทันทีที่จตุตถฌานจะเกิด และกระทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโนทวาราวัชนะนั้นดับแล้ว ชวนะ ๕ – ๔ ดวง ก็เกิดทะยอยติดตามกันขึ้นมาที่ละดวง ๆ ตามลำดับ ๔ – ๓ ดวงข้างต้น เป็นกามาพจร ดวงสุดท้าย เป็นรูปาพจร คือเป็นอัปนาจิตที่มีความเพ่งสูงขึ้นไปถึงอันดับที่ ๔ ซึ่งเป็นอันดับที่สูงสุด คือเป็นจตุตถฌาน ๆ นี้ละสุข และประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตาเกิดขึ้นมา ในเวลาที่อยู่ในจตุตถฌานนี้ ไม่มีสุขและโสมนัส ไม่มีทุกข์และโทมนัสอะไรเลย มีแต่สติที่บริสุทธิ์เต็มที่ สตินี้ อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นมา ฌานนี้ จึงมีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนสุดท้าย ๔ เหมือนกับความงามในฌานทั้ง ๓ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

สมาธิในชั้นจตุตถฌานนี้ ท่านจัดเป็นเจโตวิมุติ เพราะในเวลาที่สมาธินี้ตั้งอยู่ ไม่มีกิเลสแม้ส่วนที่ละเอียดอะไรรบกวน กิเลสทั้งปวงสงบลงราบด้วยกำลังฌานนี้ จิตบริสุทธิ์เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ จัดเป็นตทังคนิพพาน ในเวลาที่อยู่ในฌานทั้ง ๔ พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า ผู้นั้นมีความสุขทางจิตเหมือนสุขในนิพพาน ต่างกันแต่ส่วนที่สุขในฌานนี้ เป็นโลกิยสุข คือเป็นสุขที่เกิดขึ้นเพียงชั่วคราว ย่อมแปรผันเสื่อมสลายไป ในเมื่อออกจากฌานแล้ว ส่วนสุขในนิพพานเป็นโลกุตรสุข เป็นสุขที่ตั้งอยู่ยั่งยืน ไม่แปรผัน เป็นสุขคงที่ พึงทราบว่า สุขในทางปรมัตถ์นั้น ท่านหมายถึงธรรมชาติผู้กินทุกข์ได้หมด มิใช่หมายถึงความสำราญทางเนื้อหนัง หรือความสำราญทางใจ ที่เกิดจากการได้สิ่งที่ต้องการสมประสงค์ เพราะในทางปรมัตถ์ การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การดับศูนย์ไปแห่งสิ่งทั้งหลาย เป็นอาการของทุกข์ทั้งนั้น ในเวลาที่อยู่ในอัปนา เป็นเวลาที่จิตหยุดนิ่ง ในเวลาแห่งจตุตถฌาน จิตนิ่งเรียบเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ มันสมองทุกส่วนหยุดใช้ความคิดหมด คงทำงานแต่ประสาทประเภทนอกบังคับซึ่งเป็นกำลังงานของชีวิต ดังนั้นเวลานี้ จึงเป็นเวลาที่โง่ที่สุดในชีวิตของผู้นั้น เพราะในเวลานี้ไม่มีความคิดเห็นอะไรเลย แต่พอออกจากฌานใหม่ ๆ เป็นเวลาที่ฉลาดที่สุดสำหรับเวลาแห่งชีวิตนั้น เพราะจิตกำลังเป็นประภัศรเต็มที่ เพราะกำลังไม่มีกิเลสอะไร ๆ เข้าไปรบกวน มันสมองกำลังปราดเปรื่อง เพราะได้สั่งสมกำลังงานไว้เต็มจนถึงจุดอิ่มตัวในระหว่างที่พัก ในเวลาที่จิตเป็นอัปนา ด้วยเหตุนี้ วิปัสนาภาวนา ท่านจึงได้วางระเบียบให้ปฏิบัติ ในเมื่อได้ทำให้สมาธิในฝ่ายสมถะเกิดขึ้นมาเสียก่อน คือในทันทีที่ออกจากสมาธิในฝ่ายสมถะนั้น ต้องรีบเริ่มเจริญวิปัสนาภาวนา.

จตุตถฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรกนั้น ย่อมตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะจิตเดียว แล้วจิตย่อมตกภวังคะ ผู้เข้าต้องฝึกทำให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ จนสำเร็จเป็น

ฌานสมาบัติ แล้วต้องพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งองค์ทั้ง ๒ ของจตุตถฌานนี้โดยถ่องแท้ และต้องทำวสี ๕ ให้เกิดขึ้นในจตุตถฌานนี้ ดุจที่ได้กล่าวแล้วในฌานทั้ง ๓ นั้น การพิจารณาให้รู้ลักษณะในองค์ฌาน และการทำให้เกิดวสี ๕ ขึ้นในฌานนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่การเขยิบขึ้นไปบำเพ็ญอรูปฌาน อภิญญาปาทกฌาน และลักขณูปนิฌาน คือ วิปัสนา มรรค และผล ต่อไป.

ในเวลาแห่งฌานได้เสวยนิรามิสสุข

ผู้ที่ทำให้ฌานสมาบัติเกิดขึ้นมาแล้ว จะเป็นฌานที่ ๑-๒-๓-๔ นี้ หรืออรูปฌานที่ยังมิได้กล่าวก็ตาม เมื่อไม่ประสงค์จะได้ความสามารถหรือคุณความดีอย่างอื่น ๆ ที่สูงเหนือกว่าฌานทั้ง ๒ ประเภทนี้ ย่อมหลบทุกข์ของโลกเข้าไปเสวยนิรามิสสุขได้ ด้วยการเข้าไปอยู่ในฌานสมาบัติ อย่างนานที่สุดเพียงครั้งละไม่เกิน ๗ วัน และถ้าไม่เสื่อมจากฌานนี้ จัดว่าได้บำเพ็ญคุณความดีชั้นอนันตริยกรรมฝ่ายกุศล เพราะฌานสมาบัตินี้เป็นอนันตริยกรรมฝ่ายกุศล ผู้ที่มีอนันตริยกรรมฝ่ายกุศล ย่อมมีภพใหม่เป็นรูปพรหมโลก ถ้าสำเร็จรูปฌานสมาบัติ หรือย่อมมีภพใหม่เป็นอรูปพรหมโลก ถ้าสำเร็จอรูปฌานสมาบัติ.

ในขณะที่ได้อุปจารสมาธิแห่งปฐมฌาน ทุกข์กายดับหมด แต่ทุกข์กายนี้อาจกลับเกิดขึ้นมาใหม่ได้ ในเมื่อมีสัตว์รบกวน หรือที่นั่งไม่สม่ำเสมอขรุขระคมแข็ง แต่ในเวลาที่อยู่ในปฐมฌาน ไม่มีทุกข์กายอะไรเกิดขึ้น เพราะในเวลาสมาธิตั้งแต่ชั้นปฐมฌานขึ้นไป การรับรู้สัมผัสทางวิถีประสาททั้ง ๕ ดับหมด จิตคงทำกิจอยู่เพียงในมโนทวารเท่านั้น โทมนัสดับในเวลาที่ได้อุปจารสมาธิแห่งทุติยฌาน แต่โทมนัสยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้ ในเมื่อเกิดมีความลำบากกาย หรือความกระทบกระทั่งแห่งจิตที่เป็นปัจจัยของวิตกและวิจาร แต่ในเวลาที่อยู่ในทุติยฌานโทมนัสไม่มีเลย สุขกายดับในเวลาที่ได้อุปจาราสมาธิ

แห่งตติยฌาน แต่สุขกายนี้ยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้ ในเมื่อกายได้ถูกรูปอันประณีตที่เกิดขึ้นมาจากปีติกระทบ แต่ในเวลาที่ได้ตติยฌาน สุขกายนี้ดับหมด ในเวลาที่ได้อุปจารสมาธิแห่งจตุตถฌานโสมนัสดับ เพราะชวนะในอัปนาวิถีนี้สัมปยุตด้วยอุเบกขา เวทนา จึงละปีติได้ แต่โสมนัสนี้ยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้อีก เพราะโสมนัสมีอาณาเขตติดต่อกับปีติ แต่ในเวลาที่ได้จตุตถฌานโสมนัสดับหมด ดังนั้น เมื่ออยู่ในจตุตถฌานนี้ จิตจึงเป็นจิตวิสุทธิเต็มขนาด เพราะไม่มีทุกข์ ไม่มีโทมนัส ไม่มีสุข ไม่มีโสมนัสอะไรเหลืออยู่เลย อันนี้ ย่อมทำให้มีสติบริสุทธ์แจ่มใสดียิ่ง.

จิตวิสุทธิเป็นฐานที่เกิดแห่งความดีมากหลาย

สมาธิตั้งแต่ในชั้นอุปจาระแห่งปฐมฌาน จนถึงอัปนาสมาธิในชั้นจตุตถฌาน ย่อมมีอำนาจในทางชำระจิตเพียงให้บริสุทธ์ และให้บริสุทธ์สูงขึ้น ๆ ตามลำดับ จนถึงบริสุทธ์ชั้นดีเยี่ยม จิตตั้งแต่ในชั้นที่ได้อุปจารสมาธิขึ้นไป จัดเป็นจิตวิสุทธิ คือเป็นจิตที่บริสุทธ์จากปริยุฏฐานกิเลส จิตวิสุทธิเป็นฐานที่ตั้งแห่งวิปัสนา คือผู้ที่เจริญสมถภาวนาตั้งแต่เมื่อได้อุปจารสมาธิของปฐมฌานขึ้นไป เมื่อประสงค์จะออกจากสมาธินั้นมาบำเพ็ญลักขณูปนิฌาน คือมาเจริญวิปัสนา เพื่อได้บรรลุมรรคและผลก็ย่อมทำได้ เพราะได้ทำสมาธิอันเป็นฐานที่เกิดของวิปัสนาให้เกิดขึ้นมาแล้ว แต่ผู้ที่ประสงค์จะเจริญอรูปฌานต่อ ต้องทำจตุตถฌานในชั้นสมาบัติที่มีกสิณอย่างใดอย่าง ๑ ในกสิณ ๙ อย่างให้เกิดขึ้นมาก่อน (ผู้ที่มุ่งจะเจริญอรูปฌานในบั้นปลาย ห้ามใช้อากาสกสิณเป็นอารมณ์ในคราวที่เจริญรูปฌาน) ครั้นแล้วให้ออกจากจตุตถฌานนั้นมาเจริญอรูปฌานตั้งแต่ต้นขึ้นไปตามลำดับ ส่วนผู้จะเข้าอภิญญาปาทกฌาน เพื่อความมีฤทธิ์มีหูทิพย์ มีตาทิพย์ เป็นต้น ต้องทำการฝึกเข้ารูปฌานที่มีกสิณอย่างใดอย่าง ๑

ในกสิณทั้ง ๑๐ เป็นอารมณ์ และต้องเจริญอรูปฌานทั้ง ๔ ให้ถึงขั้นฌานสมาบัติหมดแล้ว ครั้นแล้ว ต้องทำการฝึกหัดจิตให้มีความแคล่วคล่องว่องไวและมีความบริสุทธิ์เป็นอย่างดีชั้นพิเศษจริง ๆ ด้วยการเข้ารูปฌานที่มีกสิณทั้ง ๘ เป็นอารมณ์ โดยทะยอยเข้าที่กสิณทีละอย่าง ๆ ไปตามลำดับกสิณ และเข้าอรูปฌาน ด้วยการเข้าพลิกแพลงตามแบบต่าง ๆ ที่ท่านแสดงไว้ ๑๔ อย่าง และต้องฝึกเข้า ฝึกออก ในรูปฌานและในอรูปฌานตามแบบพลิกแพลงทั้ง ๑๔ อย่างนั้น ให้แคล่วคล่อง ชำนาญ และได้รวดเร็วจริง ๆ การนี้ ต้องฝึกเข้าฝึกออกในรูปฌานและอรูปฌานอย่างละ ๔ ชั้นนั้น ตามแบบพลิกแพลง ๑๔ อย่างนั้น เป็นจำนวนไม่น้อยกว่า ๑–๒ พันครั้งก่อน ครั้นแล้วพึงฝึกเข้าอภิญญาปาทกฌานต่อไป แม้ผู้ที่ได้ฝึกจิตดีถึงชั้นนี้แล้ว ก็มีผู้ที่บำเพ็ญอภิญญาปาทกฌานจนถึงสำเร็จอภิญญา ๕ ข้างต้นได้เพียงเป็นส่วนน้อย.

สำหรับผู้ที่มุ่งเจริญวิปัสนาเพื่อได้บรรลุมรรคและผลนั้น เมื่อได้ทำอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ ในชั้นไหนก็ได้ให้บังเกิดขึ้นมาสำเร็จเป็นจิตตวิสุทธิแล้ว พึงออกจากสมาธินั้น เริ่มเจริญวิปัสนาต่อไปในทันที ส่วนจะเป็นผู้สมัครเจริญวิปัสนาฝ่ายไหนในผู้เจริญวิปัสนา ๒ ฝ่าย คือ สมถยานิก และวิปัสนายานิก นั้นย่อมแล้วแต่ความพอใจของตนประกอบเข้ากับเหตุแวดล้อม

ผู้ที่มุ่งเป็นสมถยานิก เมื่อได้ออกมาจากฌานแล้ว พึงรีบส่งจิตเข้าไปกำหนดนึกถึงองค์ ๕ ของฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตากับธรรมอย่างอื่นที่เกิดประกอบอยู่ที่องค์ ๕ นี้ เมื่อได้พิจารณาจนได้รู้ลักษณะขององค์ ๕ และของธรรมที่ประกอบร่วมอยู่ที่องค์ ๕ เหล่านี้แล้ว พึงปลงใจว่าธรรมเหล่านี้เป็นนาม เพราะเป็นธรรมที่น้อมตัวเข้าไปยังอารมณ์ ครั้นคิดค้นแสวงหาที่อาศัยของนามเหล่านี้ต่อไป ก็จะได้เห็นว่า หทัยรูป (มันสมอง?) เป็นที่อาศัยของนามเหล่านี้ และมหาภูตรูปกับอุปายรูปเป็นที่อาศัยของหทัยรูป

หทัยรูป มหาภูตรูป และอุปาทายรูปนี้ เป็นรูป เพราะเป็นสิ่งที่ต้องประลัยย่อยยับไป ด้วยปัจจัยอันเป็นข้าศึกต่อตน ส่วนผู้ที่มุ่งเป็นวิปัสนายานิก เมื่อได้ออกจากสมาธิในฝ่ายสมถะแล้ว พึงพิจารณากายตนและกายผู้อื่นแยกออกเป็นขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาน แล้วประมวลขันธ์ทั้ง ๕ นั้นลงตามชนิดเป็น ๓ คือ รูปเป็นรูป เวทนา สัญญา และสังขาร เป็นเจตสิก วิญญาณ เป็นจิต แล้วย่นให้เหลือเพียง ๒ คือ รูปเป็นรูป เจตสิกและจิตเป็นนาม แล้วพิจารณาให้เห็นด้วยปัญญาว่า บรรดาสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมดมีแต่นามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีคน ไม่มีเรา ไม่มีเขา มีแต่นามและรูปเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เมื่อได้เจริญวิปัสนานี้ให้กระชับแน่นอยู่ในขอบเขต และให้เจริญขึ้นไปจนถึงจุดอิ่มตัวทีละขั้น ๆ ตามลำดับ จนบริบูรณ์ครบ ๔ ขั้นแล้ว จิตก็เริ่มขึ้นสู่วิถีในมรรคและผล คือ มโนทวาราวัชนะเข้าตัดกระแสภวังคะพิจารณาไตรลักษณ์เกิดขึ้นมา ถัดจากมโนทวาราวัชนะ อนุโลมญาณ ๔ – ๓ ดวง หรือ ๒ ดวง (บางอาจารย์แย้งว่าอนุโลมญาณมีเพียง ๒ – ๓ ดวง ที่ว่าบางคนมีอนุโลมญาณเกิดถึง ๔ ดวง ไม่ควรเชื่อ) ก็เข้าพิจารณาไตรลักษณ์นั้นเป็นอารมณ์เกิดทะยอยกันขึ้นมาทีละดวงตามลำดับ ต่างทำหน้าที่กำจัดความมืดที่ปกปิดอริยสัจจะ ๔ ไว้ให้ศูนย์สิ้นไป ถัดจากนี้ โคตรภูญาณก็หน่วงนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อโคตรภูญาณดับ มรรคญานที่ยึดนิพพานเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นมา ทำให้แล่นออกจากนิมิตออกจากกิเลส ออกจากขันธ์ แต่นั้นผลญาณก็ยึดนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา ต่อแต่นั้น ปัจเวกขณญาณก็เกิดขึ้นมาพิจารณามรรคและผลที่ได้บรรลุนั้น ตามลำดับ หากการเจริญวิปัสนานั้นไม่ครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ห้อง ทำได้บริบูรณ์เพียงในห้องที่ ๒ คือเพียงทำกังขาวิตรณวิสุทธิให้เกิดขึ้นมา ผู้นั้น ท่านเรียกว่า "จุฬโสดาบัน" เพราะมีศรัทธามั่น แม้นละม้ายศรัทธาของ

พระโสดาบัน เพราะถึงแม้จะยังละกิเลสฝ่ายทิฏฐิไม่ได้เด็ดขาด แต่กิเลสฝ่ายทิฏฐินี้ก็สงบไม่รบกวนทำให้ความคิดเห็นยุ่ง ผู้เช่นนี้ ย่อมเป็นพุทธศาสนิกที่เป็นกรรมวาทีที่ผุดผ่อง ไม่รับพาหิรลัทธิมาปฏิบัติในฐานศาสนาอีกต่อไป.

"สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ."

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยังสมาธิให้บังเกิดขึ้นมาเถิด เพราะผู้ที่เห็นภัยในการต้องเวียนตายเวียนเกิด ที่มีจิตเป็นสมาธิ (มีลักขณูปนิฌานเท่านั้น) จึงได้รู้ทั่วถึงธรรมตามความเป็นจริง."

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ไฮ้กวง 63/2 ถนนมหาจักร
หลังวัดสามปลื้ม พระนคร โทร. 226361
นายไฮ้ แซ่จัง ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2514